

Sándor Iván

A veszendőség stációi

Hajnal lett. Felmentem a tetőteraszra. Elhatároztam, hogy írok Neked.

Most írok, reggel. Jó, hogy el tudom kezdeni. Amikor arra gondoltam, hogy írok, még jobb volt. Több fért bele az érzésbe, mint a betűkbe.

Sorrendbe minek, semmi, azért előlről. Száz kilométerre Algirtól. A tetőteraszról látni a hegyláncokat. A másik irányban van a sivatag, túl a fensíkon. Északra a tenger.

Elég sötét volt még a tetőterazon. Elképzeltem a hegyláncot, a tengert, a sivatagot. Ha várok egy órát, megjelenik, amit elképzeltem.

A fennsík távolabbi részén nappal jól látható egy tábor. Úgy hallottam, nomád tábor. A lakóinak nincs állandó otthonuk, az életük útonlét. Semmijük nincs, de senkit nem szolgálnak, sehová nem tartoznak, szabadnak érzik magukat.

A csillagok alatt valami az enyém volt, és ezt az érzést nem vehetik el tőlem. De hogy mi? Miről éreztem, hogy az enyém? Most, hogy leírom, nem érzem azt, amit a tetőterazon.

Mikor kivilágosodott, nem láttam a nomádok sátrait. Lehet, hogy a napfelkelte vakított el. Lehet, hogy már továbbmentek.

A kávézó, ahol írok Neked Liv, szemközt van a házzal, ahol lakom. Az utcában ciprusfasor. Itt egy platán. Gyorsan emelkedik a Nap. Lázik. Szép. Tetszik. Leírom. Neked is tetszene. A platán miatt ülök ide. Árnyék. Válaszolsz?

Párizsban nem lehetett máshoz annyira közel kerülni, hogy célja legyen a beszélgetésnek. Anyám meghalt. Az elmúlt héten tudtam meg. Apám azt írta, hogy már évek óta daganata volt. Nem akarták, hogy megtudjam. Apám homályos dolgokat írt. Azt hiszem, hosszú és rémes lehetett anyám betegsége. Apámnak most egy közös ismerősük segít. Tanárnő. Mintha az történt volna, hogy az anyám direkt ráhagyta őt erre a tanárnőre, még jobban is kedvelte, mint az apám. A levélből arra következtetek, hogy apám átköltözött a tanárnőhöz, mert nem akart egy másik nővel a régi lakásban maradni.

Rögtön tisztáznom kell, hogy élek én is itt valakivel. Ez semmit nem változtat azon, hogy Veled tudom megbeszélni azokat a dolgokat, amiket valakivel meg kell beszélnem. Ne gondold, hogy kitört belőlem az író, az a bizonyos véna, amiről a barátom beszélt, mikor elolvasta a diákkori kis írásaimat. Az, hogy Veled tudom csak a dolgaimat megbeszélni, lehet, hogy nagyon pontatlan. Lehet, hogy csak illúzió, mert szó nincs megbeszélésről, csak arról, hogy beszámolok. Fehér és kék a házak színe. Ciprusfasor. Ezt már írtam. Az épületek nagy része vert falú. Mindegyiken tetőterasz. Apám új címét nem tudom. Remek a kávé. Az egész környéken érezni az illatát. Komoly arccal beletemetkezem az írásba, néha átülök egy másik asztalhoz, hogy árnyékban maradhassak. A tulajdonos tisztelettel figyel, egyetlen intésemre hozza az újabb csésze kávé. Negyven év körüli. Szemüveges. Kék kabátja, sárga cipője van. Azt hiszi, hogy író vagyok. Egyszer megkérdezte, hogy mikor készül el a könyvem. Azt mondja, tíz éve járt itt egy híres író, a szomszédban lakott, hozzá járt kávézni. Dolgozott a platán alatt. Így mondta: *ő is dolgozott itt*. Fogalmam sincs róla, hogy apám mit csinált a holmijaimmal. Három asztal a járdán, mint a rue de Seinen. Azt a tanárnőt én nem ismertem. Azt se tudom, hány éves. Forgalom alig van. Senki nem szólít meg. A platán törzse a legismerősebb. Biciklit javít egy arab fiú, úgy húsz méterre. Különben üres az utca. Majd csak megtalálom a helyemet. Semmi rossz. Semmi bántalmazás. Hozzák a kávé. Megiszom. Írok Neked. Ennyi. Volt a diákkotthonban egy negyedéves vízesmérnök. Ne kérdezd, miért nem dolgozom az apáddal. Egy ideje nem is találkoztunk. Így adódott. Ő foglalkoztatott volna továbbra is a kútfúrá-soknál. Én tüntem el.

A tulajdonos leteszi elém a második csésze kávé, azt mondja: nyugodt napunk van, Monsieur, remélhetőleg az is marad. Nincsenek nagy igényei. Egy nyugodt nap. Ennyi. Teljen el.

Leírom Neked az eltűnésem történetét. Jó? Lehet, hogy napfelkelte előtt a tetőterazon nem is arra vágyódtam, hogy Veled beszéljek. Lehet, hogy az eltűnésem történetére gondoltam. Lehet, hogy a kávézó tulajdonosa jó emberismerő. Azt kérdezi, hogy regényt írok-e. Nem, ez nem regény. Ugyan mi mást mondhattam volna? Akkor úgy éreztem, nem is eltűnés... Elveszés. Három diófa állt az udvarunkban. Anyám kosárba szedte minden szeptemberben a diót. Szeptember utolsó hetében. Három műanyagasztal. Mindegyik mellett három műanyagsték. A kilencből hat fehér, három kék. Azúr-kék. A napernyők is kék-fehér csíkosak. A platán fiatal. Vékony kigyóbőr törzse van. A szelet megeszi a napfény. Szó szerint. Jól lakik a széllel. A kávézó első helyiségében közepes méretű négyszögletes faasztalok vannak, bádoglemez a borításuk. A lakásablakok spalettáit ilyenkor már behajtják. Csíkozott a félhomály, ahogy a réseken át betör a világosság. A három diófa közül kettőnek roszdásak voltak a levelei. Nagypapám készült rá, hogy az egyiket kivágja. Nem azt mondta, hogy kivágja. Kidöntöm! A sarkon, ahol a fiú a biciklit javítja, megjelenik három férfi. Atlétatrikóban vannak. Ordítanak. A kávézó tulajdonosa áll az ajtóban, karba fonja a kezét, méltóságteljesen elnéz felettük a tenger irányába. A Bartók Béla úton harckocsik álltak. Fiatalok nem jártak az utcán. Jöttek velem szemben az öregasszonyok és az öregemberek. Láttam a tekintetükben az aggodalmat, hogy mit keresek én ott az orosz tankoktól néhány méterre.

A Kelenföldi pályaudvarnál őjrátok cirkáltak. Orosz őjrátok. Magyar őjrátok. A negyedéves mérnökhallgató két nappal előbb azt mondta, hogy pontosan a pályaudvar bejáratával szemben egy akácfa alatt temették el a barátomat. Az akácfa megtaláltam, sírdomb nem volt alatta. Semmi sem emlékeztetett arra, hogy ott bárkit eltemethettek.

Volt a bódék között még három vagy négy akácfa. Körüljártam mindegyiket. A bakancsom sarkával megkapargattam a földet. Sehol semmi nyom. Egyetlen háromemeletes ház volt az autóbusz-megállóval szemben, arra is emlékszem, hogy a negyedéves azt mondta, egy háromemeletes épület házmasterétől kértek ást. El volt torlaszolva a kapu. Kopogtam a félemeleti ablakon. Végre kijött a házmaster. Elküldött a francba. Nincs szemed, öcsi? Nem látod a ruszkit? Ne hozzam már a frászt rá. Az ást? Emlékezett rá, hogy a nemzetőrök kölcsön kérték. Temetéshez? A franc tudja. Lehet, hogy temetéshez. Lehet, hogy ott temettek el valakit. Lehet, hogy máshol. Belém vágott a réműlet. Lehet, hogy nem is a Kelenföldi pályaudvarnál temették el a barátomat? Lehet, hogy a Déli pályaudvarnál? Határozottan emlékszem arra, hogy Kelenföldi pályaudvar. De lehet, hogy csak bennem maradt meg így, a negyedéves mást mondott.

Ha találtam volna valakit a járóból!

Senki.

Hol voltak már?

Ez a harmadik kávé.

A diákkotthonban mondták, indul éjszaka egy teherautó a határ felé. Azt is mondták, hogy a vízesmérnök-hallgató, aki azt tanácsolta,

hogy lépjek le, aki olyan magabiztosan beszélt, mint akit tájékoztattak valamiről, szóval hogy máris jelentkezett karhatalmistának, listákat állítanak össze azokról, akik részt vettek a harcokban.

Ezért mondta, hogy lépjek le? Rendes dolog tőle, hogy figyelmeztet. Megtehetette volna, hogy csak úgy bekísér.

Egy órám volt a teherautó indulásáig.

Minden megtörténhetett a barátommal. Az is, hogy él és bujkál. Az is, hogy betoppan. Az is, hogy fekszik valahol temetetlenül. Az is, hogy nem Kelenföldön, hanem máshol van a sírja. Az is, hogy hiába túrtam fel a bakancsom sarkával az akácfa alatt a földet, ott feküdt, persze nem koporsóban, és én rajta tapostam, a kezén, a lábán, a fején.

Fölráncigáltak a teherautóra.

Nem tudom, mit történt, nem azért, mert nem akarok emlékezni rá, azért nem tudom, mert nemcsak azt nem lehetett tudni, hogy mi történik, nemcsak azt nem lehetett tudni, hogy ki kicsoda, azt sem lehetett tudni, hogy bizonyosan meghalt-e, azt sem, hová megy a teherautó, kik ülnek mellettem a lócákon, amit földobtak valakik, akikről nem lehetett tudni, hogy kik, így maradt az úton, a határon, az elosztóhelyeken, a táborban, azok voltak a leghangosabbak, akikről mások azt suttogták, hogy a pincében dekkoltak a harcok idején, azok jelentették fel az embereket, hogy kommunisták, akiket mások szarházi ávosoknak mondtak. Maszkabál. És azok is benne, akiknek hányingerük volt ettől. Igazságtalan vagyok? Ki permetezi otthon a kertben azt a néhány sor szőlőt? Bocsánatot kérek azoktól, akikkel szemben igazságtalan vagyok.

Hiába kötötték meg Evianban a békét. Ugyanaz. Ha egy kis eszem van, nem teszem be a lábam ebbe az országba, apád ajánlatára sem. A Sztálin úton, a Hősök tere irányából jöttek a harcok a Deák tér felé. Kettő mögé oda volt kapcsolva a tábori konyha. Ma nem iszom több kávé. Mondom a tulajnak, köszönöm, a szívemre mutatok. Mosolyog, persze, írjak csak tovább.

Tudja, hogy magyar vagyok. Fogalma sincs róla, hol van Magyarország. Annyit tudunk egymásról, hogy idegenek vagyunk a másik számára. Ő hozza a kávé, én fizetek. Én üldögélek a teraszán, neki van egy állandó, csendes vendége. Én túl sok mindenre emlékszem, őneki egyetlen régi vendége jut rólam az eszébe. Talán beszélgetni is fogunk. Próbálunk majd közös témát találni, de tudjuk, hogy gyorsan megfélelkezünk arról, amit beszélünk.

Hát elég röviden írt az apám. A fiú befejezte a sarkon a bicikli javítását. Fölpattan rá, eltűnik a tenger felé vezető utcában. Ha a barátom sírját megtalálom, talán lezárult volna bennem, mi? hát mi is?... Ha életben volna, hallottam volna róla. Ha ugyan... ha nem került volna börtönbe... akkor arról hallottam volna. Beszéltem néhányszor telefonon anyámmal és apámmal, mondták volna, habár ha az anyám olyan régen beteg volt, lehet, hogy semmiről se tudtak, lehet, hogy tudtak valamit, csak nem akarták az én tudomásomra hozni, pláne telefonon, lehallgatják biztosan a telefonjukat. Anyám ruhái hol lehetnek? Éjszaka szálltunk föl a teherautóra. Mi történhetett a télikabátjával? Voltunk vagy harmincan. A szagra emlékszem. Nem esett az eső, még nem havazott, mégis mintha mindenki lucskos lett volna. Mintha egy nedves pincéből jöttünk volna. Tudod, nem annyira a viharkabátokból, a bundákból meg a bakancsokból. Az emberekből. Mintha ott mindenki nagyon régóta beszorult volna egy odúba. Volt, aki a fegyverét is hozta magával. Senkit nem ismertem. Volt, aki Györmél leszállt. Senkit nem ismertem. Senki nem hívott, hogy szálljak le. Azt hiszem, az én hibám volt, hogy nem találtam meg a sírt. Mikor a házmester azt mondta, hogy tűnjek el a francba, nem látom, hogy ott állnak a tankok, el kellett volna kérnem az ásóját. Gondoltam rá, de nem volt idő. Azt hiszem, lett volna rá idő, de féltém.

Itt is csak egy emeletes ház van az utcában. Itt is van egy kút, mint a Patak utcában. Rézcsappal. Úgy kell inni, mint gyerekkoromban. Végigcsurog az államon a víz. A holmijaim nagy része otthon maradt. A kollégiumi szekrénybe csak az ingek, a fehérnemű, egy öltöny, meg a ballonkabátom fért el. Lehet, hogy apám egy ládába rakta? Elajándékozta? Szeretnélek megkérni, hogy menj el a rue Tournefortba, a szobaasszonyhoz. Adj neki ötven frankot. Hagytam nála egy összeget erre az évre, amiért néhány holmimat elrakta. Majd elküldöm Neked az ötven frankot. Elküldhetném neki is, de jobb, ha látja, hogy napirenden vagyok. Szóval nem csak egy csekk érkezik.

Autóbuszsal mentem Perpignanig. Onnan kétszeri átszállással Madridig. Miért ne nézzek egy kicsit körül? Írtam apádnak Perpignanból, hogy később érkezem. Nem tudtam megmagyarázni neki, hogy mi történt. Gondoltam, nem is kíváncsi rá. Jött aztán tőle egy lap Sidi-bel-Abbes-ből, hogy megérti. Mit gondolsz, mit? Én sem értem, amit ő megért. Lehet, hogy ezt érti meg? Azt, hogy nincs magyarázat. Se arra, ahogy ő bolyong, se arra, ahogy én. Nomádok... Valami mélyebb okszerűségre gondolhat? Az indítékok, nem tudom, lehet talán, hogy bennünk vannak, benne is, a közös az, hogy nem ismerem fel én se, ő se. Valami fogyatékos. Mint a testi hibák. Az önmagunk ismeretének a fogyatékos? Otthon van egy nagy atlaszom. Azon bejelölöm az utamat. Perpignan unalmas város. Te azt mondanád, vacakocská. Egy párizsinak olyan, mint egy kecskeméti Kiskunhalas.

Beültem vacsorázni egy vietnami étterembe. Jó, nem? Párizsban soha nem ettem keleti kajákat. Egy kecskeméti srác elmegy Párizsból Perpignanba és vietnami kaját eszik. Száraz volt. Íztelen. A szakácsuk nem is lehetett vietnami. Rossz német szakács.

Megettem a vacak vacsorát. Szegény emberek, olcsó kaja. Persze a kiakasztott étlapon megnéztem az árakat, mielőtt bementem. Egy lecsó. Paprikás krumpli. Jó lett volna. Tömték magukba a rizst. Ült egy lány a szomszéd asztalnál. Lerítt róla, hogy turista. Talán az olcsó árak miatt tévedt be oda. Komoly. Mohón eszik. Igyekezett nem elárulni, hogy éhes, mikor látta, hogy nézem, de nagyon éhes lehetett, mert falt tovább. Nem törődött azzal, hogy milyennek láthatják. Nem is komoly volt. Szigorú. Inkább egykedvű? Tiszta farmer. Frissen vasalt sárga póló. Ha nem lát senkit, őt se látják, gondolhatta. A tekintetében valami ernyedség. Ettől a csontos formái lágyabbak lettek.

Figyelj!

Rendeltem egy üveg vörös bort. Vártam, hogy felém pillant. Elképzelttem, hogy akkor teszek egy kézmozdulatot vagy csak egy fejmozdulatot. Felállni, odamenni... Azt nem... Semmi kedvem nem volt hozzá, úgy éreztem, nem is akarja, hogy megszólítsák. Ebben egy hullámhosszon voltunk.

Legalább öt perc telt el. Hátradőlt. Pihent. Mereven nézte az asztal lapját. A citromsárga póló színe még keményebbé tette az arcvonásait. Jobban látszott az is, hogy csontos a válla és vékony a karja. Egészen kis melle lehetett. Formásnak tűnt a feszülő pólóban.

Hát, hogyan is, mintha a teste és a tekintete nem ugyanazé az emberé lett volna. Kértem még egy poharat. Félig töltöttem az én poharamat is és a másik poharat is borral. Szerettem volna, ha rá se nézek és ő se néz rám, nem szólnak egy szót se, csak megisszuk együtt a bort. Aztán és átsétálnék a szomszédos ki hotelba, ahol a szobám volt, és te ott várnál az ágyamban.

Megittam a fél pohár bort. Nem néztem rá. Túl közel ültünk egymáshoz, hogy ránézzek. Oda néztem, ahova ő bámult egykedvűen. Az asztalára. Hát mit mondjak. Ne neved, de azt hiszem, az üres tányérja meg az üres pohara tájkán találkozhatott a tekintetünk. Lehet, hogy elküldöm Neked, amit most leírok, lehet, hogy nem. Most tökéletesen elegendő ennyi.

Azt veszem észre, hogy érzékelni tudok kis elmozdulásokat. Régebben nem voltam képes ilyesmire. Mióta megismertelek?

Mikor a Café Luxembourg teraszán először találkoztunk azzal a fiúval a budapesti színjátszóktól, össze tudtad kötni a hármunk tekintetét az asztallapon. Az ilyesmit Tőled tanultam. Az biztos, hogy úgy néztük mind a ketten az asztalt, mint akik tudják, hogy a másik is ugyanoda néz, de mégis mintha a szemébe néztem volna. Fárasztó volt, zavarba hozó is. Ha emelkedni kezd ez a

találkozópontra, elkerülhetetlen, hogy egymásra nézzünk. Ezt ő is így érezte, és úgy éreztem, ő is szeretné elkerülni. Mintha így megtudtuk volna egymásról valamit, nem hogy egyetlen szó, de anélkül, hogy egymásra néztünk volna.

Megfogtam a másik poharat, amit félig már megtöltöttem. Lassan az asztalom széle felé toltam. Abba az irányba, ahol ült. A másik kezemmel újra töltöttem az én kiürült poharamat.

Átült.

Nem láttam mikor felállt és megtette azt a három-négy lépést. Éppen a poharamat néztem. Nem is kívántam látni, de azt kívántam, hogy üljön mellém és fogja át a poharát.

Megittuk az üveg bort.

Nem mondtam semmit. Nem kérdeztem semmit. Találkozott az egykedvűségünk. Az volt jó, hogy szabadnak éreztem magam ebben az állapotban. Semmi nem kötelez rá, hogy megszólaljak, ha nincs mit mondanom. Hálás voltam neki, amiért közreműködött ebben. Úgy éreztem, hogy ő is hálás, hogy nem kérdezek semmit. Elmosolyodott. De a komorság, nem, inkább az egykedvűség, nem tűnt el közben az arcáról.

Nem, Perpignanban nem lakik az ember. Utazom, feleltem később. Ő Algírba megy. Az anyjához. Ott él az anyja, ott született az egész családja. A múlt században telepedtek le, az anyja nem hajlandó eljönni, pedig elhozná. Ő is Algírban élt, Párizsban tanult, most visszamegy, mert az anyját nem lehet egyedül hagyni, nem egészséges. Tanítónő. Ott tanít majd. Elég morbid történet, nem? Azt feleltem, miért, ez egy egyszerű történet. Én is Algírba megyek, egy ismerősöm apja ajánlott munkát, így mondtam, ha lehetne, én is hazamennék, ahol az anyám él. Anyám már nem élt. De én nem tudtam.

Nem kérdezte meg, hogy hol lakik az anyám, és miért nem lehetséges, hogy oda menjek.

És Algírban mennyire nyugodott meg a helyzet? Vannak még harcok?

Néhány hónapja volt otthon, hát nyugalomról szó sincs, itt is egy bomba robban, ott is egy. Értelmes dolog ott élni? Értelmesnek egyáltalán nem értelmes. Végre nevetett. Ilyent nem láttam még. Akkor is ugyanolyan egykedvű maradt a tekintete. Nevetés közben is. Szigorúan megismételte, hogy az anyja miatt megy.

Zongorán neki, hogy furcsán nevet. Mi az, hogy furcsán? Nem tudom, de furcsán. Belekezdtem, hogy egyszer a barátommal a Lenin körút és Sztálin út sarkán nevetni kezdtünk azon, hogy egy másik fiút, aki a Petőfi-kör vitáján egyetlen karmozdulattal elcsendesítette a zúgást, ugyancsak Gábornak hívnak, mind a ketten éreztük, hogy van a nevetésünkben valami erőltettség, de szerettük volna, ha minden úgy történik, mint régen, volt a barátommal való összetartozásunkban valami, mondjuk úgy, hogy akarattal kívüli, azt próbáltuk azon a marhaságon való közös nevetéssel megőrizni, és miután azzal a kongó nevetéssel kiröhögöttük magunkat, egymásra néztünk a Röltex üzlet kirakata előtt, olyan hosszan néztük egymást, hogy megjelentünk önmagunk előtt a kirakat üvegében, amint állunk, nézzük egymást, talán egy autó ment el éppen a Körúton, egy éjszakai autó, a lámpája éppen odahúzott egy fénysávot, így a cernából épített figurák, a cernababák, a cernabohócok között állunk ketten a kirakatban, persze ne hidd, hogy ezt elmondtam Perpignanban, még azt se értette volna, hogy mi az, hogy Lenin körút, meg Sztálin út, meg Petőfi-kör, vagy hogy Röltex bolt, azt se gondold, hogy az egészet ott az asztalnál így végiggondoltam, valami felillant, mert az a kongó nevetése, hát az előhúzta belőlem, de nem mondtam, csak most jölesik leírni, szóval megittuk a vörösborot, de azon a pár szón kívül nem beszélünk semmiről.

Kiürült az étterem. Három vietnami maradt ott. Két felszolgálólány meg egy férfi. Várták, hogy rendelünk-e még. Vagy fizetünk. Leoltották az egyik lámpát. Úgy néztek bennünket, mint akik nem találnak a látványunkban semmi figyelemre méltót, csak nem tudnak mást csinálni, hát néznek.

Kifizettem a vacsorámat az üveg borral. Ő is kifizette a vacsoráját. Nem tudom, hogy olyan szánalomra méltónak látott-e engem, mint én őt. Halkan azt mondta, hogy persze, így mondta, persze feljönne hozzám, de a múlt héten volt a küretje, ne haragudjak, nem egészséges.

Annyira szánalmas volt, hogy gyorsan azt mondtam: sajnálom. Láttam a tekintetén, hogy tudja, csak megértésből mondom, látszott az elveszettségéből, tudja, ha mondtam is, hogy sajnálom, hogy egyáltalán nem sajnálom.

A Café Celtique teraszán csend lett, amikor a fiúknak azt mondtam, hogy október 23-án hang nélkül indult el a menet a Műegyetem kertjéből. Egy régi csendet nem lehet érezni. De attól, hogy a Café Celtique teraszán letettem a poharamat a márványasztalra, a csengésben megéreztem az egykori csendet. Sokféle lehetett volna ott a csend, de olyan lett, ebben bizonyos vagyok ma is, amiben benne volt az a régebbi is. Lehet, hogy amikor először megírtam Neked – vagy magamnak írtam meg? – hogy mi történt a Café Celtique teraszán, azért írtam le olyan részletesen, mert a leírással minél tovább akartam érezni valamit abból, ami elveszett? Nem azért, mert tíz éve történt, attól megmaradhatott volna, de nem maradt meg, és akkor feltűrtam a leírással, mint egy sírdombot azt, a mit, a csöndet? Később álmodtam a kecskeméti temetőről. Mindent belepett a sivatagi homok, és nem találtam anyám sírját. Ez már azután volt, hogy Marie egy éjszaka beszélni kezdett az apjáról.

Felült az ágyban. Elment az apja sírjához. Jó, rendben. A háborúban halt meg az apja. Addig nem beszélt róla. Altiszt volt az afrikai hadseregben. Jó, rendben, értem. Már másnap elindulna. Olyan közömbös volt a hangja, mint máskor is, ha a számára fontos dolgokról beszélt. Ez más közömbösség, mint amit magamon észreveszek. Az enyém tompaság. Az érzékeim alapjáraton. Ha megsimítanád ilyenkor a karomat, alig érezném. Nézek egy fát, nézek egy embert, látom, de mintha nem... Tudom, mi történik velem, mi történik körülöttem, hát történjen.

Marie közömbössége mögött munka van. El akarja éni a közömbösséget. Szánalomra méltó. Taszító is. Kemény munkával végzi el azt, ami nálam önmagától... Talán azért, hogy a közömbösségbe húzódva tartalékolni tudja az energiáit az iskolai órákra? Az anyjával való együttlétre?

Mikor harmadszor mondta, hogy másnap elment az apja sírjához, tudtam, azt szeretné, ha vele mennék.

Elkérte a nagybátyja terepjáróját. Kora reggel indultunk. Azt mondta, öt-hat óras az út. Ő vezetett. Egyszer a háború végén az anyjával és az apja testvérével, aki a kocsit most kölcsönadta, volt már ott. Hétéves voltál, nem emlékezhetsz az útra. Azt mondta, pontosan be van minden jelölve a térképen.

Kelet felé haladtunk. A tengerpart mentén, aztán a fennsíkra át. Felfelé, lefelé, át, keresztül. Szép volt. A sziklák penészszíne, a ciprusok sűrű lombja. A pálmák levegős lombja. Az út elején még mondott egy-két mondatot. Később már csak egy-két szót. Válaszoltam egy-két mondatot. Később egy-két szót. Nem volt jelentősége.

Erősen tűzött a nap. Délre fordultunk. Áthajtottunk Tebessán. A térkép tényleg pontos volt. Ne hidd, hogy leírom, milyen volt közeledni a sivataghoz. Különbösen is csak a sivatag széle volt. Oázisok. Ezek falvak. Pálmák. Kutak. Vert falú, meszelt házak. Tényleg burnuszos arabok. Kevés nő. Vártam, hogy meglátjuk a temetőt. Marie nem mondta, hogy mindjárt, nem mondta, hogy figyelj, nem mondta, hogy na végre. Csak hallgatta, ahogy én mondom a térkép alapján: azt hiszem, jobbra, azt hiszem, egyenesen, azt hiszem, itt át...

Rápillantottam. Olyan volt, mint a nyomolvasó kutya.

Már nem volt út. Épület sem.

Hatalmas sziklahalom. Öt-hat méter magas. Ciprusok. A sziklán felirat. Franciául és angolul. Kétezeröttszázötvenhét, 1943

júniusában. A szicíliai partraszállást előkészítő bizertai áttörésben. Örök dicsőség.

A homok becsurgott a szandálunkba.

Iszonyú volt a Nap ereje.

A fény, a forróság, a szél fölszívta a nyomainkat.

Arra gondoltam, hogy ha nem indulunk el rövidesen, a terepjárót is befedi a homok. Minket is. Nem voltam képes lépni. Nemcsak azért, mert Marie nem mozdult és nem akartam megzavarni. Nem tudom, miért éreztem úgy, hogy maradnom kell. Mintha a közömbösségem kapuján túlról hallottam volna hangokat. Egy kis várakozás és a hangok áttörik a kaput.

Az én arcom is olyan verejtékes volt, mint Marie-é. A tekintetem is zavaros lehetett, amilyennek az övét láttam. Mint aki feladta, nem bírja tovább. Nem azt, hogy ott állunk. Mindent. Addig valami automatizmus vezette. Az anyja felé. Felém. A gyerekekhez az iskolában. Reggel elment. Délben hazajött. Takarított. Beszélt néhány szót az anyjával. Hozott nekem egy üveg bort. Este lefeküdt mellém az ágyba. Éjszaka néha felkelt, kiment a ház elé. Bámulta a csillagokat a tenger irányában. De mintha nem lett volna köze semmihez.

Ahogy az emlékoszlopnál végre rám nézett, úgy éreztem, kapcsolatot talált. Azzal is, ami nincs, legalábbis megérinthetetlen, láthatatlan. Nem azért történt így, mert az apjára emlékezett. Ezt később mondta, de már ott is bizonyos voltam ebben. Váratlanul képes lettem rá, hogy bizonyos legyek valamiben. Sokáig álltunk a forróságban. Akármilyen hosszúnak tűnt a várakozás, lehetetlen, hogy három-négy percnél tovább bírtuk volna. Közben távoli dolgokhoz kerültem közelebb. Akkor már tudtam, hogy az anyám nem él. A hiánya és az otléte nem volt egymással ellentétben. Érthetetlen? Most, hogy leírom, tudom, hogy örülség. Gondolkozni sem szabad erről, mert akkor a halál piacképességéről van szó. A halál értékesíthetőségéről.

Valami ott befejeződött kettőnk között Marie-val. Az fejeződött be, ami, azt hiszem, a tengeren kezdődött el. De lehet, hogy Perpignanban, amikor azt mondta, hogy feljönne hozzám a hotelomba, de hát éppen nem egészséges, én meg, hogy ne álljon úgy, mint aki, ha azt mondom, amit gondolok, elsüllyed szegyenében, azt feleltem, hogy sajnálom. Neki se volt fontos, amit mondott, nekem se. Semmi nem volt lényeges számunkra. Ez fejeződött be a sivatagban.

Perpignanból másnap reggel indultam. Este szálltam hajóra. Apád megadta a legrövidebb utat. Persze a legolcsóbbat. A leponyvázott teherautóban Budapesten elkezdett utamat folytattam. Már az autóbúszúton is Párizstól Perpignanig. Kényelmesebb volt, mint a teherautón, de újra utaztam, és hogy hová?... Ugyanúgy a jószántamból utaztam, és mégsem csak a jószántamból. Ugyanúgy nem ismertem senkit.

Este indult Sétéből a hajó. Kerestem egy padot a fedélzeten. Öregek, gyerekek. Katonák. Lányok. Fehérek, színesek. Éjfél körül ettem egy szendvicset. Ittam egy kólát az automatából. Kávét is ittam az automatából. Az alsó szinten volt. Visszamentem a fedélzetre. Mint egy ütés. A fekete égbolt, a csillagok. Addig a felhők eltakartak mindent, csak a víz fénylett. Azt az ütest én már érzem. Te jó ég, mikor? Sokszor álltunk sorban együtt a Patak utcai pékségnél a barátommal. Három éve, vagy négy éve már egymás mellett ültünk az osztályban. Az iskolából hazafelé... Jön egy nálunk idősebb fiú. Ujjal ránk mutat. Röhög. Kiabált utánunk, nem is értjük, mit, csak később értjük, de nem merjük egymásnak bevallani. Mint a buzik. Hogy úgy megyünk egymást átkarolva.

Éjszaka nem tudtam elaludni. Kilopódtam. Nyár eleje volt. Az átizzadt pizsamámra nem húztam fel semmit. Kilépek a kertbe. Felnézek. A csillagok. Azt az ütest, amit a fedélzeten, akkor éreztem először. Kihozza a főnök a kávét. Látja, hogy nagyon belemerültem az írásba. Elporzik egy autó az úton. "cskaság. Kattog a motorja.

A negyedéves vizesmérnök-hallgató, mondta valaki, aki Pestről jött a múlt évben, karhatalmista lett, és most belügyes tiszt. Mikor azt mondta, jobb nekem, ha lelépek, tudta már, hogy mi következik. Összecsomagoltam néhány holmit. Átmentem még egyszer az egyetemre. Felopódtam a harmadik emeleti rajzteremig. Hátha mégis talállok valakit, aki megerősíti, hogy mi történt a barátommal.

Üres volt a folyosó.

Üres volt a rajzterem.

Esett az eső.

Koraeste volt. Semmit sem lehetett látni.

Jó ideje álltam a fedélzeten, mikor megláttam Marie-t. Ugyanabban a sárga pólóingben, ugyanabban a farmerban volt. Megállt mellettem. Ő is rákönyökölt a korlátra. Lehet, hogy mondtam valamit. Lehet, hogy ő is. Később megkérdezte, hogy van-e munkaszerződés. Mondtam, hogy szerződés. Szóbeli megállapodás? Tulajdonképpen az sincs. Hát akkor mi van? Mondtam, hogy egy ismerősöm hívott, majd csak kialakul, hogy mihez kezdek. Hát ez elég neveltséges lehetett.

Az egyik fedélzeti fény a háta mögül világított. Így sötétben maradt az arca, ő viszont jól láthatta az én arcomat. Nyugalommal, mint aki végiggondolta, hogy miért mondja, arról kezdett beszélni, hogy szerény otthonuk van, és habár ő jól érzi magát abban az otthonos szegénységben, így mondta, felfigyeltem rá, hogy lehet ennyire közömbösen ilyen szavakat kimondani, reméli, hogy az anyja egészségi állapota megengedi, hogy ő ellássa az iskolában a tennivalóit és némi szabadsága is maradjon. A környékükön is elkezdtek a csatornázást, biztosan szükség van mérnökökre, jó, hogy se arab nem vagyok, se francia nem vagyok... Elakadt. Nem lépte át a közömbössége határait, de érezhette, hogy amivel folytatná, azt nem lehet olyan közömbösen kimondani. Ha annyi nem elég, amennyit mondott, hiábavaló volna folytatni.

Törzsvendég vagyok. Arab diákok járnak ide legszívesebben. Meg gyümölcsárusok az utcából. Van köztük egy félkarú fiatalember. Néha beszélgetünk. Tudja, hogy Budapestről jöttem. Tudja, hogy miért jöttem el. Fogalma sincs róla, hol van Budapest. Azt se tudja, hol van Magyarország. A bal karját nyolc éve amputálták. Bomba roncsolta szét. A hegyekben harcolt, mikor kirobbant a felkelés. A faluját földig rombolták. A szüleivel menekült át Tunéziába. Azt mondja, háromszáz ezren menekültek. Leül mellém, mesél. Azt mondja: én is, és rám mutat. Leteszi a kávécsészét az asztalra, hogy a keze szabad legyen és rám mutathasson. A mozdulatai indulatosak, de ő nem. Értem, mondom, én fegyverrel nem harcoltam, én csak ott voltam, ahol harcoltak. Elvigyorodik, azt mondja, hogy a bombát, amelyik leszakította a karját, ők robbantották viszonzásul annak a francia századnak a harcálláspontján, amelyik lerombolta a falujukat.

Kimentem éjszaka a kertbe.

Nem tegnap éjszaka.

Marie aludt. Csönd. Távolról két puskalövés. Hozzá tartozik az életükhöz. Akkor is, ha nem hallják. A harmadik. Közelebről. Reggel senki nem beszél róla. Marie nem ébredt fel. A közömbössége, amit másokon is érzek, talán az elhatározásuk következménye? Akkor nagyon mélyen van. Ha annyira mélyen talán nem is közömbösség.

Marie arca, az öregeké ilyen. Nem rancos a bőre. Aludt, mégis olyan volt az arca, mint amikor indul reggel, vagy érkezik délben, begy az anyjához a legbelső szobába, átmegy a konyhába, vásárolni indul a gyümölcsöshöz. Mint az idős embereké, akik így élték le az életüket. Aztán visszagondolnak a hiábavalóságra. Ez volt az életük. Ennyi. Így volt szép, mert az övék volt. Ebben békét lehet találni. De nem tudtak megbékélni sokáig, csak öregen képes rá az ember. Béke volt az arcán. Szigorúság. Ilyen lehetett az apja arca? Az anyjé ilyen. Marie nem mondta el, hogy az apai nagyszülei a múlt században jöttek. Lovas szekéren érkeztek. Csak egy oázis volt itt. Néhány ház. Az anyai nagyszülei a század elején jöttek. Akkor már egy falu volt itt. A kávézó tulajdonosa mondta el. Azt

is, hogy mi tartozik hozzá. Két lehetőség van. Rögtön lösz. Vagy közömbös maradsz.

Marie tudja, hogy az őseit hódítóknak tekintették. Semmit nem hódítottak meg. Azért jöttek, hogy dolgozzanak. Segítettek felépíteni a falut. Segítettek földsáncot ásni köréje. Táncoltak. A férfiak izzadtak a régimódi, hosszú posztókabátokban. Váltották egymást az őrésben. Puskával védekeztek az oroszoknak meg az arab bandák ellen. Puskával kísérték az asszonyokat, ha azok egy kicsit messzebbre mentek. Lőttek, amikor a burnuszos lovasok rájuk rontottak. Az arabok nem törődtek bele a megszállásba. Szörnyűségek. Mind a két oldalon. A hadsereg propagandaegységei hangosbemondókat állítottak fel a tereken, az arabok szótlanul hallgatták a zenét meg a felhívásokat, a ciprusligeteken gyülekeztek a fantomlovasok, így hívták a szabadságharcosok gárdáját, éjszaka belopóztak a házakba, akit értek, annak elvágta a torkát, senki sem tudja, hányan haltak meg, hányan fognak még meghalni, hányan, Monsieur, mit gondol maga erről, kérdezte a kávézó tulajdonosa, feljöttek a csillagok, leült mellém a háncsasztalhoz, mesélt, átélte, és a szüleitől még mást is hallott.

A rokona a félkarú fiatalember. Iskolába is együtt jártak. A félkarú apjának levágták a heréit. El tudja képzelni, Monsieur? El tudja képzelni, milyen, amikor egy bevándorolt család minden tagjának a torkát vágják át viszonzásul? Feksznek a vérükben az ágyuk előtt. Láttam, Monsieur.

Ülök a háncsasztal mellett. Visszaintek néhány ismerősnek. Franciáknak. Araboknak. Mindegyikről mond valamit. Nem azt szeretném megérteni, amit mond. De az arca. Miközben beszél, olyan mint Marie-é. A robbantásnál is ott volt, amikor – így mondja – repdestek a testrészek és a tégladarabok, és a rokona karját az a bomba szakította le, amit ő maga robbantott fel, Monsieur, ezt maga nem értheti. Büszke rá, hogy tud valamit, amit egy fehér ember, egy messziről jött ember nem érthet meg.

A vigyorgása nem vidámmá teszi az arcát. Sunyivá se teszi.

Akkor értettem meg, hogy milyen az arca, amikor abbahagyta a választomat.

Még beszélt, és én a szavába vágtam. Nem szakított félbe, várjon, Monsieur, még nem fejeztem be, figyeljen, most jön a lényeg, nem mondta, csak vigyorgott, s amikor már beszéltem, a mondataimban éreztem meg, hogy a vigyorgása a feszült figyelmet jelenti. Elmondtam, hogy halt meg a barátom. Elmondtam, milyen érzés volt, amikor a barátom felsebzett csuklójáról leszívta a vért, csak hát, tudod, úgy meséltem ezt, mintha én is ott lettem volna, mikor a barátom vérezni kezdett, mintha tűzharcban lettünk volna mind a ketten, pedig csak el akartam neki mondani valamit abból, amit átéltem, és mégis így mondtam el.

Na látja, Monsieur! Ennyi.

Az egykedvű vigyorgó arca. Mintha csak azt mondaná: még egy kávé, Monsieur? Köszönöm, mára elég. Mintha én meg válaszoltam volna.

Szeretnék beavatott lenni az életembe. Emlékszem, hogy mondtam ezt neked. Hát ebből semmi nem marad. Történe az események. Legfeljebb az világos, hogy melyik történet kié.

Mégis ittam egy kávé. Aztán sétáltam a poros utcán. Vártam, hány lövést hallok. Ha nem halt volna meg az anyám, hazamennék. Nem mehetnék. Hontalan státuszom van. Internálnának? Nem lenne elviselhetetlen. Kitoloncolnának? Eljárást indítanának? Amikor a vízesmérnök-hallgató azt ajánlotta, hogy lépjek le, nem velem törődött. Most mondd, kaphattam volna fél évet, egy évet. Egy puska sem volt a kezemben. Igaz, olyanok is ültek a hatvanhármass amnesztiáig, akik még annyit se csináltak, mint én. Legalább túl lennék rajta. Azért mondta, hogy lépjek le, mert pocskék lett volna neki, ha ő tartóztat le? Talán mégis jön apámtól egy részletes levél. Marie már aludt, mikor hazarémtem. Apámtól nem jött levél. A ruháimat magával vitte? Nem valószínű. Két konyha volt az orosz tankokhoz rögzítve. Marie szeretkezés után egyszer végigsimította a gerincemet, ahogy egymást átölelve feküdtünk. A tenyere elért a tarkóimig. Merevek lettek ott az ujjai. Talán megérezte, hogy hiába, máshol vagyok. Meg lehet ezt érezni. Talán azt érezhette, hogy ha tovább simogat, átlép egy határvonalon, amit éppen ő akart meghúzni. Ezt még a hajó fedélzetén tisztáztuk. Egyikünk se lépi át azt a határt. Itt nincs magyar konzulátus. Képviselőt azt hiszem van. Utazni kellene, hogy megkeressem. A kávézó tulajdonosa azt mondja, hogy mikor a bomba robbant, nem az, amelyik megölte annak a két családnak a tagjait és elvitte a robbantó bal karját, volt egy másik bombarobbanás, abban a kávézó is tönkrement. Ahol ültünk. Azóta hozták rendbe. Írjak csak, nem akar zavarni. Jobban emlékszem azoknak a fiúknak az arcára, akikkel a Café Celtique teraszán beszélgettünk, mint azoknak az arcára, akikkel egy sorban indultam el a Budafoki úti főkapun át. Figyelj, mi van ezzel a pesti fickóval, aki előtt leégettél a Café Luxembourgban! Beleőrültél a színháziakba. Csak anyád tudná kibeszélni belőled. Itt kéne lenned. Nincs a közelben színház. Egy hónapig dolgoztam a próbafúrásoknál. Apád irányította. Egy hónap szünet. Aztán feldolgoztuk az adatokat. Megint szünet. Ilyenkor apád eltűnik.

Tegnap este, amikor hazamentem, Marie még nem volt otthon. Szülői értekezletet tartott. Az anyja szobáját elkerülöm. Szorongok attól, hogy beszélgetnem kell vele. Még soha. Ő sem kívánja. Talán ezért a szorongás, mi lesz, ha egyszer kedve támad rá? Csontos, egykedvű. Marie is ilyen lesz harminc év múlva. Talán már húsz év múlva. De nem lesz már ilyen magas.

A két szoba között van egy kisebb. A falon szőnyegek. A sarokban hintaszék. Állólámpa. A hajópadlón szőttek. Négyzet alakú, ablaktalan kis helyiség. Ha valaki megáll a közepén, ki kell kerülni, hogy tovább mehess.

Marie anyja úgy állt ott, mint aki tudja, hogy nem lehet őt kikerülni. Úgy nézett rám, mint aki értésemre akarja adni, hogy elérkezett az idő. Mire? Azt akarja tudni, hogy mi a szándékom Marie-val. Nem tudom, mondom, majd meglátjuk együtt Marie-val.

Talán a félhomály tette, sötétebbnek láttam a bőrét. Mintha nem is bevándorló lett volna. Ő meg biztosan látta rajtam, hogy ha nem állna a kis helyiség közepén és lenne helyem, hogy elmenjek mellette, legszívesebben bemennék a szobánkba. Nem kívánt akadályozni, tett néhány lépést. Leült a sarokba, a hintaszékbe. Nem szokott abban senki ülni. Sötét volt a sarok. Hely se volt elegendő, hogy oda lehessen húzni egy másik széket. Arra volt jó az a hintaszék, hogy aki beleül, szemmel tarthassa azt, aki tovább menne valamelyik szobába. Úgy nézett rám, mint aki tudomásomra akarja hozni, hogy megbeszélője van velem, de rám bízta, hogy maradok-e. Szeretné megismerni az édesanyámat, óh, milyen jó volna vele beszélgetni. Mivel foglalkozik? Meghalt. Gimnáziumban tanított. Írva volt a sors könyvében, ezt finom hangsúlyokkal mondta, így kívánta tudtomra adni, hogy idézetet mond. Mindent óh-hal kezdett, mint egy tizenkilencedik századi regényben. "h, milyen jól tudtunk volna beszélgetni, ugyanis, mondta, ő is tanár volt, ő is matematikát tanított a múltjáig, óh, de hagyjuk ezt, s mint aki figyelmesen végighallgatott, holott egyetlen szót sem szóltam, igen, mint aki fontosnak tartja, hogy szükszerűen ugyan, de kielégítse az érdeklődésemet, aminek jelét nem adtam, Dél-Franciaországról kezdett beszélni, szülővidékről, egy hajóról, amelyik, így mondta, kék ég alatt, így mondta, izzó napsütésben szelte a tenger habjait, kemény, izmos férfiakról beszélt, akik ásót és csákányt forgattak, az apja nem félt az ismeretlentől, puskával a vállukon szántottak, képzelje, kalapban és puskával, a kis helyiség tele lett a nevetésével, képzelje, mindig csak a jövőre függesztették a tekintetüket, így mondta, és egészen másvalaki lett az, aki beszélt, mint az, aki hónapokig hallgatott, már rám nézett, mint aki csak most fedezi fel, hogy ott vagyok, óh, hányan meghaltak nemcsak a háborúban, hányan, akik nem úgy, hogy legalább fegyverrel a kézben Franciaországért, hanem átvágott torokkal, ő már nem megy el innen, annak semmi értelme, hogy Marie itt maradjon, de ő már nem megy el, nincs kifogása, ha odaviszem Marie-t, ahol a családom él.

Azt feleltem, hogy nem utazhatok az otthonomba, meglepett, hogy így mondtam, az elmúlt tíz évben sose mondtam ki ezt a szót, bólogatott, láttam rajta, hogy nem fogja fel, amit hall, érthetetlen volt a számára, belőlem meg kicsúszott, szóval beszélni kezdtem a

barátomról, „óh, a Sors keze”, ő is átélte a harcokat, a robbantást az utcán az otthona előtt, az OAS-tisztek rohamát, aminek a végén kardhegyre szúrták fel a lázadókat, az arab szabadcsapatok rohamát, ami után átvágott torokkal maradtak ott a vérben az asszonyok meg a gyerekek, átélte a háborút és még az sem volt bizonyos, hogy látta-e a sivatagban az emlékoszlopokat, ezt csak most gondolom, hogy írok Neked, a szomszéd városban tegnapelőtt mészároltak le egy francia családot, a szomszéd utcában tegnapelőtt géppuskáztak le az utolsó francia őrsök egy támadó gerillacsapatból hat embert, de hát Marie hazautazhatott hozzá, és ő is elutazhatott volna bármikor Párizsba, ha akart volna, azt hiszem, azért volt a tekintetében szigorúság, mert nem értette, amire hivatkoztam, nem úgy nem értette, hogy a szavaimat nem fogta föl, a megértéshiány mélyebb volt, fölfoghatatlan lehetett a számára, amit próbáltam a tudomására hozni, a tankok, ott, ahogy lóttünk, a tankok, a géppuskák, a bekerítés, még ágyúk is, hát az ember kénytelen elsütni a fegyverét, már régen befejeztem, már régen ő is befejezte, tudod Liv, így mondtam el, nem tudtam másképp, harcoltam, mi más tehet az ember, az ember ragaszkodik az életéhez, mi más tehet, annyira nem fogtam be a rohadt pófámat, hogy már elhittem, hogy ez az én történetem, nem az enyém, hanem ez, soha nem bocsátom meg az öregasszonynak.

Egyetértés volt a tekintetében, mikor befejeztem. A lány megint kifogott egy lehetetlen fickót, gondolhatta. De lehet, hogy arra gondolt, milyen volt, amikor gyerekkorában esett a hó. Ötször-hatszor fél évszázad alatt itt is volt hó. Hallottam.

Miközben el akartam magyarázni, hogy miért nem mehetek haza, azt éreztem, hogy nem is akarnék hazamenni. Nem mintha olyan jó volna nekem itt, vagy olyan jó lenne újra Párizsban. Minden elmosódik. Mintha nem tíz éve jöttem volna el, hanem harminc vagy ötven éve.

Éjszaka beszámoltam Marie-nak. Az anyjának, mondta, az orvos szerint pszichoszomatikus amnéziája van. Ez azt jelenti, hogy a magánytól, ha nem tud beszélgetni, romlik az állapota. Ezért jött vissza hozzá. Itt mégis van néhány szomszéd, néhány árus, régi ismerős, akikkel az anyja szót tud érteni. Hát, mondtam, szép kis jövő előtt állok. *Ugyan*, mondta, de ezzel a pár szóval mintha kitesztáltam volna a közömbössége stabilitásából. Nem is magad miatt hívtál engem, hanem az anyád kedvéért, mondtam később. Megint csak annyit válaszolt, *ugyan*, de valahogy súlya lett annak az egyetlen szónak. Mintha közelebb érzett volna magához. Én az anyját éreztem közelebb magamhoz.

Elaludtam.

Felébredtem.

Marie aludt.

Ül az anyja a hintaszékben. Beszégetünk. Egyszer csak azt mondom, óh, letargikus nagyon. Az világos, hogy miért mondom, óh, óh, óh, de ezt, hogy letargikus nagyon? Hol hallottam? Kitől? Mikor? Mint aki sokszor elmondta már, amiről beszél. Mintha én is, neki, sokszor. Micsoda bánya. Mennyi történet. Elhiszi, amit mesélek, óh, óh, letargikus, azelőtt ő sem mondta ezt. Tőlem tanulta. Így telnek az évek. Jól érzem magam. Nem a hajóút, a kávézóban a törzsvendégség, nem ez a sorozat az elveszés útja. Fel fogom hívni az apámat telefonon. Szabadkozik úgyis majd. Akkor minek? Nem is tudom az új telefonszámát. Apád indul a dzsiphez. Hallom, jól vagy, nekimesz egy újabb felvételinek. Civilként jól játszol. Beleképzeled magad. Otthon tudsz lenni a mások életében. De a színpad. Hagynád a fenébe!

Kecskeméten a Légy jó mindhalálígot láttam. A Szabad szélt is. Az egy szovjet operett. Ötvenhatban évadkezdésnél volt jegyünk a Nemzetibe az Othellóra. Elmaradt az előadás. Végighallgattam két író beszélgetését a Café Celtique-ben. Bessenyei nagyszerű volt. Áradtak az érzelmei, az utolsó monológját Desdemona felett, nem lehetett megrendültség nélkül hallgatni, így mondták, nem meghatottság, hanem megrendültség nélkül, egy ember szembenéz önmagával és látja magát olyan élesen, ahogy csak az álmában.

Holnap továbbállok. Legalább egy hónapig leszek a fúrásoknál. Marie nem mondja, de látom rajta, ha elindulok, mindig számít rá, hogy nem lát többet. Ezt, amit írtam, odaadom apádnak. Az ő térképeivel megyek. A Társaság dzsipjén. Egyedül leszek. Azt mondják, a térkép, az iránytű, a lapátok, a vizes tartály nélkülözhetetlen, a sivatagban öt perc alatt befújja a keréknyomokat a szél.

Lászlóffy Aladár

Itt ragyog

*Vagy jössz, vagy egyedül lakom,
mint légy a kórházablakon.
Ami egy őszből viaszasüt,
a hátam hordja a derűt,
csak elöl leszek zúzmarás,
ennyi a sosemvárt varázs.
Négy óra lesz. És itt ragyog.
Csak pár perce nem én vagyok.*

Lázálom a hajóállomáson

*Nagy gondolám, a gondolat
ősz hegy- és vízrajzán tolat.
Csak ne siessek, mondja ő,
aki a partról dirigál.
...Kis gondolám, a gondolat
egy ismert Böcklin-képen áll.
Ez nem Velence? kérdezem
s ellibegek a kőfalig.
Na látod, ezt nem szeretem:
hogyan most is még okoskodik.
Már órák óta félhalott,
elvézik minden régi én
és minden amit itthagyt,
hever a tenger fenekén,
ez itt is, ott is kihajol
s kifogja, mint a reneszánsz
a mérges békanyál alól,
amit már nem is neki szán.
Hát ember ez vagy gondolat
s kinek az életén tolat?*

„...Szilaj nádparipán...”

*Lehet, hogy én se tudtam róla,
mégse mindegy, hogy hol lakom.
A régi test elment alólam,
mint csatamén az ablakon,
mint pegazus e sok mohácson,
s ez, aki még nyeregben ül,
magáért miből mennyit lásson
országán nélkül, egyedül?*

*Volt-országom egy gyermekség volt,
Volt-koronám egy régi ég.
A dajka-idő végig korholt:
Hej majd meg fogod bánni még!
Hát megbántam: itt a nyeregben
eltévedt lovas bandukol,
hogyan emlékeim, életkedvem
végül átadja valahol*

*és Goethe János, Sancho Pansa
általam szintén leszerel –
Bodeni tó és „mit nekem, te...”
utolsó zsoldom veszem el.
Nem tudom ellenség, barát ez?
Kaszámyaudvar? Pantheon?*

*Hol végül nyugtát kap a vátesz.
Kitől kapom. Kinek hagyom.*

Visky András

A szökés

- hangjáték -

Hangok

MÁRIA

nagyon fiatal, majdhogynem gyerek még

ANGYAL

huszonkétéves, magas hangfekvés

BÁTYUS

harmincnél nem több, alacsony hangfekvés

VITÉZ

kortalan

FOGLÁR

rusztikus, joviális

MEGJEGYZÉS

1. A hangjáték alaphangja játékos-ironikus (beleértve a finálét!), de semmiképpen sem komolytalan. A színészi játékra nem a távolságtartó, maszkszerű modor jellemző, a patetikusnak tűnő replikákat inkább az ironikus regiszterhez közelítsük, anélkül azonban, hogy valamiféle didaxis, netán bölcselkedő utalások, kibeszélések uralnák el az előadást. Fontos, hogy Vitéz hangját ne az öreg-kortalan bölcs színészi hang képviselje, hanem sokkal inkább a magas és alacsony hangfekvés közötti száraz, időn és történeten kívüli hangot halljuk. A hangkulissza atmoszféra teremtő ereje, körültekintő megkomponáltsága ebben a játékban az átlagos hangjátékoknál sokkal nagyobb szerepet játszik.

2. A darabban szereplő dalszöveg Petőfi Sándor *A farkasok dala* című verse. Hangvétele lírai, semmi esetre sem forradalmidacos, darabunkban a háborúban kisémmizett, örök-vesztes nő éneke. Refrénnek az utolsó versszakot ajánljuk.

*

Az előadás A farkasok dala zenei motívumaival indul, majd nagy esőt hallunk, amely egyre viharosabbra fordul, mígnem harci zajok, ágyúszó, lódobogás, fegyverek pengése, üvöltözések keverednek el benne és elnyomják mind a zenét, mind pedig az esőt.

Angyal álma

MÁRIA kedvesen Mi a neved?...

ANGYAL Angyal...

MÁRIA Nagyszerű, akkor már nem is élsz. A kivégzés már semmiség. Rutin munka. Fájdalommentes beavatkozás.

ANGYAL A neved Angyal...

MÁRIA Kötél általi... Igen, igen... Népek tavasza...? Csak nem...? Lesz itt magyar honvédsors, ígérem... Megismered a magyarok istenét... Ismered? Az egy kisebb isten... Nagy a szája, mert kisebb isten, mint a többi. De azért jó isten, csak kisebb... Hasonlít rád, angyalom...

ANGYAL Kötél...?

MÁRIA Két lehetőség van: Szibéria vagy kötél... Mi is a neved?

ANGYAL Angyal a neved

MÁRIA Angyal? Akkor kötél... *Lekopogja.* És köszönd meg... Kötél általi, punktum, vár a kisisten... majd megismered, ne félj...

Bátyus elkezd rázni, ébreszteni. A hangkulissza még egy ideig tart, mintha Battyus lépne be Angyal álmába

BÁTYUS Angyal... Angyal... Nem lehet rendesen álmodni tőled... Ébredj, barátom... Na ébredj szépen... elég volt...

ANGYAL Mit mondtam...?

BÁTYUS A magyarok istene, azt mondtad. Láttad?

ANGYAL *bizonytalanul* Láttam...

BÁTYUS Milyen?

ANGYAL Nem emlékszem.

BÁTYUS Akkor nem láttad.

ANGYAL De láttam!

BÁTYUS Maradj ébren, én következem. Te mindig hosszabban álmodsz, mint én, Angyal...

ANGYAL Költsél fel. Miért nem költesz fel, ha már így egyeztünk?

BÁTYUS Mert jobbakat álmodsz. Látod a magyarok istenét. Milyen?

ANGYAL Nem emlékszem. Inkább a bíróra emlékszem, az ítélethirdetésre. Azt mondta, már nem is élek, ha így hívnak. Akkor miért is kellene nekünk innen megszökni.

BÁTYUS Azért mert kell. Várbörtön, meg kell szökni. Ez a szabály, ezt kéri tőlünk a történelem szelleme. De legalábbis meg kell kísérelni. Utánad lőnek, és kész. Mégsem kötél. Kötél általi halál. Van neked erről fogalmad? Legalább mienk marad a végső döntés joga... Maradjon csak nekik a kötél, még hasznát vehetik.

ANGYAL Az igaz. Na és mihez kezdesz, ha mégis sikerül?

BÁTYUS Mi?

ANGYAL Hát a szökés.

BÁTYUS Attól te ne félj.

ANGYAL De félek. Kimegyünk, és kiderül, hogy már csak mi ketten maradtunk. Mint két Ádám, akik nem tudnak mit kezdeni egymással.

BÁTYUS Térj észhez, Angyal. Én mindig nőket látok álmomban, és mind Mária. Gyere Bátyus honvéd, gyere, jegyezd el bennünket, itt a magzat a szívünk alatt. Mária, egytől egyig. És mind gyermeket vár. Ha nekem még egyszer feleségem lesz, Máriának fogom szólítani, akkor is, ha Amál.

ANGYAL Szökjünk meg?

BÁTYUS Megszökönk.

ANGYAL És sikerülni fog?

BÁTYUS Miért kellene hogy sikerüljön, már megbocsáss?

ANGYAL Hát a Máriák, a gyermekek...

BÁTYUS Elég legyen mostmár. Én következem. Jegyezd meg, miket mondok álmomban, és kérdezzél. Ha nem kérdezel jól, nem fog eszembe jutni, mit álmodtam.

ANGYAL Hány napunk van még?

BÁTYUS Meddig?

ANGYAL A kötél általiig...?

BÁTYUS Lássuk csak... Tizenkét jelöletlen téglá, holnap reggeltől számítva. Tizenkettő?

ANGYAL Nap? Hét? Hónap? Év?

BÁTYUS Nap, ne izgulj.

ANGYAL Nagyszerű, nagyszerű. Annyit még számon lehet tartani.

BÁTYUS Péntekre esik. Nagypéntekre. Nem, nem... Vasárnapra. A feltámadás hajnalán fognak felkötni.

ANGYAL Ízetlen, pogány tréfa. Pfüj.

BÁTYUS Ad még egy esélyt nekünk, ezt mondta a bíró. Ha feltámadunk, igazunk volt.

ANGYAL Szökjünk meg. Szökjünk meg. Mégis.

BÁTYUS Akkor azt kértem tőle, a szakállamra való tekintettel álljon el a kötél általtól.

ANGYAL Feszített volna inkább keresztre?

BÁTYUS Golyó. Az dukál nekünk. Nem lótolvajunk vagyunk mi, Angyal!

ANGYAL Ha ad egy esélyt a feltámadásra, akkor legalább legyen köze a kánonokhoz. Követelem, hogy járjanak el a kánonok szerint. Kereszthalál. Követelem a kereszthalált. A nép nevében.

BÁTYUS Ne üvöltözz, mert megint szétver a foglár, hidegvizes kádba tesz és a gondjaimra bíz. Elegendem van a lázálmáidból. És ne idézgesd folyton, mert ettől elborítja agyukat a vér. Francba a kánonokkal.

ANGYAL Szökjünk meg, Bátyus, szökjünk meg mégis. Hátha hamarabb ér utol a hősi halál...

BÁTYUS Na akkor kussolj, nemes úr. Aludni akarok. Most én következem. Aztán jegyezd meg mindent jól.

Zene, Bátyus elalszik

ANGYAL *magában.* Aludj, Bátyus, aludj. Honnan tudják ezek ilyen pontosan a történelmet? Mintha mindannyian törtélemfilozófusok volnának... Még hogy a történelem szelleme... Na Bátyus, kezdheted, álmodj. Jöhetnek az Amálok és a Máriák, a nagy menyegző... Megyek utánad, a többit meg kitalálom, mint mindig... Na aludjunk... Hátha nem ébredünk fel...

Zene. Angyal elalszik

ANGYAL Szökés általi halál vagy kötél általi halál? Mi a különbség? Egy szó.

MÁRIA És melyik az a szó?

ANGYAL A halál ugyanaz a szó, rögtönítelő bíró úr.

MÁRIA Asszonyom... Talán...

ANGYAL Asszonyom? Az enyém?

MÁRIA Maga kifejezetten szellemes, Angyal, értékelem bátor magatartását.

ANGYAL Legyen még szerencsénk egymáshoz, asszonyom.

MÁRIA Hogy érti ezt, Angyal? Hiszen eddig sem volt...

ANGYAL Akkor tehát maga még szűz, Mária?

MÁRIA Úgy van, angyalom. És még a nevemet is etalálta. Minden ítéletmondás, sőt minden egyes honvéd után visszanyerem a szüzességemet. Szibéria lett volna jó magának, mégis. Lehet, hogy magával mentem volna. Követtem volna élete végéig. Tévedtem, Angyal, belátom. Marad a nagypéntek. Vagy mit szólna a nagyszombathoz, pontosabban húsvét hajnala, vasárnap, még napkelte előtt. Az volna a legjobb. Feltámadás. Na és igaza lett, legyen még szerencsénk egymáshoz. Szibéria nem magának való.

Zene. Később

BÁTYUS Hány téglá van még, Angyal?

ANGYAL Tíz.

BÁTYUS Lehetetlen. Az sok. Számold meg még egyszer.

ANGYAL Kolozsváron, a Farkas utcában, a Mariánum épületének dísztégláit is erre használtuk.

BÁTYUS A Mariánum a Ferenc József utcában van.

ANGYAL Ferenc József utca? Meglehet. Leveleztünk a téglák segítségével. Amikor egyetemisták voltunk. Az osztrákbarát rektor,

később az oroszbarát is számtalan közleményben megtiltotta „a kétszer égetett téglaborítás szubverzív rongálását”, mindhiába, mi csak karcoltuk tovább a téglákba az üzeneteket.

BÁTYUS A plébánosunk szerint a Mariánum a forradalom után épült.

ANGYAL Az biztos. De melyik után? Egyszer azt karcoltam az egyik jelöletlen téglára, hogy minek nevezzetek? Aláírás: Angyal. És a válasz: Pihenj. Mária. Még mindig megvan.

BÁTYUS Neked mindenki Mária.

ANGYAL Te álmotad.

BÁTYUS Hazudtam, Angyal. Nem mondtam igazat. Kitaláltam. Számold meg a téglákat.

ANGYAL Három. Még három nap.

BÁTYUS Akkor ismételjük el a tervet.

ANGYAL Mi az, hogy magyar sors, Bátyus?

BÁTYUS Hát az, hogy itt vagyunk.

ANGYAL De nincs itt mindenki. Minden magyar, úgy értem.

BÁTYUS Az már igaz. Még szerencse.

ANGYAL Mi ebben a szerencse?

BÁTYUS Hát az... Hogy mi már fél lábbal átléptük a halál küszöbét, az egyik lábunk itt, a másik ott... de ott kint... és... ami ezt illeti...

ANGYAL *keményen*. Miért nincs itt mindenki? Kérdeztem.

BÁTYUS Minden magyar, úgy érted? Hát mert akkor vége. Ez az. Akkor nincs történelem. Vége van a történelemnek. És nincs sors sem. Miegyéb.

ANGYAL És ez a magyar sors?

BÁTYUS Ez... A történelmet a győztesek írják, te szoktad mondani.

ANGYAL Idézet, Bátyus.

BÁTYUS Mondtam már, hogy ne idézgesse!

ANGYAL Na és kik a győztesek?

BÁTYUS Hát azok... Akik odakint vannak...

ANGYAL Mindenki? Úgy bizony. A túlélők, mind egy szálig. Azok a győztesek. És teljesen mindegy, melyik oldalon állnak. Győztek. Világos?

BÁTYUS Az. Mintha ott találkoztunk volna. Vagy Pesten. De nem, Kolozsváron. A vérmezőn...

ANGYAL A Rigómezőn...

BÁTYUS Megvan! Isonzónál!

ANGYAL Inkább a kanyarban, tudod. *Énekelve*. Don-don-don, taga-tagadom-dom-dom.

BÁTYUS Igen, igen... Nem emlékszem. A hómezőn. Remélem ébren vagyunk.

ANGYAL És a bíró? Az nem magyar? Az ő sorsa nem magyar sors? Ismerek egy magyart, valami Király vagy mi, esetleg Káplán, nem emlékszem, a forradalom után nagy hős lett belőle, a régi rendszer üldözőtje, szenvedő ellenzéki, mert egy héttel a forradalom kitörése előtt a hatóság emberei elkobozták a kétlövetű vadászfegyverét, ami pedig csak a kiváltságosoknak járt. Sérelem helyett következetesen szenvedést emlegetett. Míg végül elhitték neki. Úgy gyűlölte a hatóság embereit emiatt, osztrákok vagy mi, nem emlékszem, mint a gyaurokat szokás a nem gyaurok által. Vagy fordítva. És követelte a jóvátételt. Aztán hadügyminiszter lett belőle, a múltban szerzett érdemeire való tekintettel. A nappali szobája tele volt szebbnél szebb trófeákkal, együtt vadászott medvére a császárral a Székelyföldön.

BÁTYUS Ez melyik forradalom idején volt.

ANGYAL Én csak egy forradalomról tudok.

BÁTYUS Na és melyikről?

ANGYAL Arról, amit vérbefojtottak. Tudod...

BÁTYUS Kik is?

ANGYAL Hát ők... A győztesek... Meg a túlélők... Közös akarattal...

BÁTYUS Gyűlölni tetszik az úrnak. Kifelé gyűlöl innen az úr. Gyűlöli azokat, akik nincsenek velünk itt a cellában. Mondhatom. Azt szeretnéd, ha itt szorongna veled az egész magyarság kötél általival a nyakában. Nagy vérközösségben.

ANGYAL Meg akarok halni, azt hiszem.

BÁTYUS *üvöltözik*. Ismételjük el a szökési tervet! Szökjünk meg! Ismételjük már el! Kezdjük. Amikor sötét lesz... Folytasd!

ANGYAL De hogyan lesz sötét, Bátyus. Eddig még egyszer sem volt sötét. A börtönben soha nincs sötét. Világos? Azért börtön.

Mert itt minden világos. És nincsenek csodák.

BÁTYUS Azt mondtad, kitalálok, hogyan legyen sötét. Azt mondtad, kitalálok... *Fojtogatja*. Hát lesz most akkor sötét, az hétszentség.

ANGYAL *fuldokolva*. Mi az, hogy magyar sors, Bátyus? Én félig osztrák vagyok. Vagy orosz. Vagy tatár. Nem, nem. Én félig román vagyok. Vagy tán egészen az?

BÁTYUS Nem akarsz te meghalni.

ANGYAL Nocsak. Arra kíváncsi volnék, hogy mit is akarok.

BÁTYUS Akkor jól figyelj, megmondom. Meg akarok halni és túlélni is akarsz ugyanakkor, hogy kiélvezd magad a kurva történelemben. Ha meghalsz, nem jó, mert nem tisztelheted önmagadat, mint hőst. Ha pedig túlélsz, akkor meg vagy sértődve, hogy másokat kell tisztelni, akik hősként meghaltak, téged meg gyötör a lelkiismeret, amiért a vérük és a gyávaságod árán életben maradtál. Stimmt?

ANGYAL Mit jelent az, hogy stimmt?

BÁTYUS *nem érti a kérdést*. Hát azt, hogy...

ANGYAL Tudom, tudom. *Nekünk* mit jelent?

BÁTYUS *meglepetten*. Nem... ugyanazt?

Rövid szünet, hangok

ANGYAL Mára elég. Elég. Lefekszem.

BÁTYUS Hány óra lehet?

ANGYAL Nem mindegy?

BÁTYUS *megenyhül, fáradtan.* És a szökés?

ANGYAL Alvás.

BÁTYUS Nem színlelem tovább. Nincs semmi értelme.

ANGYAL Ugyan mit?

BÁTYUS Az alvást. Meg az álmot.

ANGYAL *kuncog.* És a forradalmat? A szabadságot? A népek tavaszát?

BÁTYUS *nevet.* Itt? A várbörtönben?

ANGYAL Itt. Aludjunk. Kezdjük mindjárt tizenötödikével. Március idusa. Te kezded.

BÁTYUS *mintha olvasna. A fölváltva idézett szöveg alatt a szemtanúk közös emlékezését idéző hanghatás.* „A nagyméltóságú helytartó tanács sápadt vala, és reszketni méltóztatott...”

ANGYAL Legalábbis így láttuk akkor... De nem így a rögtönítélő bíróság, néhány hónappal később, mindössze... A nagyméltóságú rögtönítélő bíróság egészségtől kicsattanó, pirospozsgás arccal végezte munkáját, csak úgy röpködtek a vidám halálos ítéletek, vagyonelkobzások, kismizmizések, számolatlan számkivetések...

BÁTYUS Legalábbis így láttuk most, nem is olyan régen...

ANGYAL Tüzet szüntess... Ne innen, előbből. Onnan, hogy: „Korán reggel előadtam szándékomat a sajtó rögtöni fölszabadításáról, társaim beleegyeztek...”

BÁTYUS...Vasvári és én föl s alá járkáltunk a szobában...

ANGYAL...Vasvári az én botommal hadonászott, nem tudva, hogy szurony van benne; egyszerre kiröpült a szurony...

BÁTYUS...egyenesen Bécs felé...

ANGYAL...anélkül, hogy valamelyikünket megsértett volna...

BÁTYUS...Jó jel! – kiáltánk föl egyhangúlag.“*

ANGYAL Bécset leszámítva.

BÁTYUS *belejön.* Meg az oroszokat, Szeben várában. Akiiket mind egy szálíg kiűztünk.

ANGYAL Honnan?

BÁTYUS Szebenből, emlékszel. Úgy ötezen lehettek az ostrom elején.

ANGYAL Én egy Kőváryra emlékszem, osztálytársam volt Nagyváradon, nem, nem, évfolyamtársam Temesváron a Katonai Akadémián, de lehet, hogy a tanítványom a kolozsvári egyetemen. A Kőváry, ipszilonnal, már a harmadik neve volt, amikor megismertem, most meg valahogy másképpen hívják megint. Egy igazán tehetséges besúgót ismertem meg benne, a szakma megszállottját. Csak szeretettel tudok gondolni rá. Kiderítette, hogy német és kivándorolt. Búsás jóvátételben részesül, mert erőszakosan megváltoztatták a nevét és szenvedett tőlünk a németsege miatt. Született győztes.

BÁTYUS Én csak arra a szuronyra gondolok. Jó jel. Röpül a magyar szurony, a tavaszi napsütésben, Bécs felé, ki tudja hol áll meg...

ANGYAL Zuhogott az eső.

BÁTYUS Mindegy. Repül, mint a villám, a tavaszi esőben, Bécs felé... Hát erről nem volna szabad megfeledkeznie a csüggeteg népek.

ANGYAL Volt ott a szobában egy férfi, senki nem tudott róla semmit, Bolond Huszárnak szólították, mintha ez mindenkinek természetes lett volna, hogy így hívják. Mellettem állt, és amikor elröpült a szurony a bot végéről, egyenesen Bécs felé, az elragadtatott kiáltások után a mennyezet felé mutatott és azt ismételt kiáltozva: „A szurony! Jön vissza a szurony! Hasalj! Meneküljünk! Gyűjtsétek össze a gyermekeket és az asszonyokat...” Fejvesztve kirohant a teremből. Mindenki harsányan nevetett rajta, volt, akinek még a könnye is kicsordult, meg is dobálták, amivel tudták, Bolond Huszár!, Bolond Huszár!, zengett utána a mámoros kórus.

BÁTYUS Te is zengted...

ANGYAL Én is zengtem... És te is...

BÁTYUS Én is... Meg is dobáltam...

ANGYAL De még mennyire!

BÁTYUS *kuncog.* Most találtad ki. Gratulálok. Az utolsó szóig.

ANGYAL Mit?

BÁTYUS Bolond Huszár történetét.

ANGYAL Őt valóban most. A többit meg, a szuronnyal meg Béccsel, akkor találtuk ki.

BÁTYUS Hát nem röpült? És nem Bécs felé? Hiszen mindannyian ott voltunk, ezt nem tagadhatod. Azóta is idézik az esetet.

ANGYAL És úgy láttuk. Akkor legalábbis. Ha egy szurony repül, bármerre, lehet-e jó jel?

BÁTYUS *tettetett bölcsességgel.* Hm-hm. Nagy kérdés.

ANGYAL Bárhová repülhetett volna. Mindenütt Bécset láttunk a szemünk előtt.

BÁTYUS Most meg mindenütt várbörtönt.

ANGYAL *nevetve.* Az igaz.

BÁTYUS *nevetve.* Az igaz.

Égzengés, bő eső, amely lassan átúszik a dal zenei kíséretébe

MÁRIA *énekel.*

*Süvölt a zivatar
A felhős ég alatt,
A tél iker fia,
Eső és hó szakad.*

*Itt kívül a hideg,
Az éhség ott belül,
E kettős üldözőnk
Kínoz kegyetlenül;*

*S amott a harmadik:
A töltött fegyverek
A fehér óra le
Piros vérünk csepeg.*

Az utolsó, refrénszerű szakasz éneklésébe Angyal is bekapcsolódik

ANGYAL *főliad.* Mária! Hol vagy? Kedvesem!

MÁRIA Itt vagyok előtted, angyalom.

ANGYAL Hogy mondtad? Angyalom? Akkor már nem is élek?

MÁRIA Azt mondtam: „Holtomiglan vagy holtodiglan hitetlenül el nem hagyalak...” Mire te azt mondtad: „Holtomiglan vagy holtodiglan hitetlenül el nem hagyalak...” Emlékszel?

ANGYAL Emlékszem. És szóról szóra be is tartottam.

MÁRIA Hazudsz! Hazudsz! Hazudsz! Megcsaltál. Otthagytál. Pincékben kellett bújkálnom miattad a katonák elől. Csak Bolond Huszár maradt otthon, ő segített az asszony népen, ahogy tudott.

ANGYAL *nem hisz a fülének.* Bolond Huszár?

MÁRIA Ki más?! A többi nagyokos kereket oldott, egyenesen a háborúba...

ANGYAL Téged is bántottak, Mária?

MÁRIA Semmi közöd hozzá, ha bántottak, ha nem. Nem: *bántottak.* Azt tették, amit a helyzet diktált nekik. És én is... *elharapja a szót.* Amit megengedtetek, sőt felkínáltok nekik... És nekünk...

ANGYAL *bosszúszomjasan.* Kik voltak? Osztrákok? Oroszok? Románok? Szerbek? Rácok? *Elbizonytalanodva.* Magyarok?

MÁRIA Katonák, nem mindegy? Ti férfiak...! Ennek a ti férfias játékoknak...

ANGYAL A forradalomnak...!

MÁRIA Kitérdekel, hogy forradalom vagy háború vagy helyi kis csetepaté ágyúval és kartáccsal? Mi a különbség? Ennek a ti férfias játékoknak igencsak összetéveszthetők a szereplői, ha egy asszony szemszögéből nézzük. Az egyik vagy a másik oldalról. Honnan tudjam, amikor te sem érted az egészet?

ANGYAL Holtomiglan el nem hagyalak.

MÁRIA *harsányan, hisztériásan kineveti.* Mit beszélsz? De hiszen már az első nap elhagytál. Pesten, március idusán. Beköltözött a szívedbe a halál angyala...

ANGYAL A szabadságé, Mária.

MÁRIA Mindegy. Mindegy. Felemelt ujjakkal ismételted az esküt. Eszedbe se jutott a másik eskü, amit nekem mondtál?

ANGYAL Nekem egy a kettő.

MÁRIA *gúnyyal.* Túl sok verset olvasol, angyalom. És összekevered őket az étellel. Az én étellemmel... Még hogy egy a kettő. Ti férfiak...! Bármilyen történe is veletek a háborúban, csak győztesek lehettek. Élet vagy halál, győztes vagy vesztes, mindegy: hős. Tehát győztes. Mintha minden férfi egyugyanazon az oldalon harcolna. A saját véretekből valót is lemészároljátok, ha úgy kívánja a háborús érdek. Szísszenjenek fel a katonáink, borítsa el agyukat a vér, hogy még vérmesebben harcoljanak. Figyeljenek fel végre a módfelett finnyás és kényelmes nagyhatalmak. *Szeretettel.* Megátalkodott győztesek...! Halál rátok. *Útlegeti.* Halál rátok. *Útlegeti.*

ANGYAL Ne... Ne... Mária...! Még te is elítélsz...

MÁRIA Halál! Nincs kegyelem! Kötél általi... *Elmenőben.* Végeztem.

ANGYAL Maradj még...!

MÁRIA *suttogva.* Szökjél meg. Ki innen, értetted...?!

ANGYAL Hova szökjek?

MÁRIA Mindegy, te bolond! Megvárlak... Gyere... Vasárnap hajnalban, még a napkelte előtt...

ANGYAL Nem fog sikerülni.

MÁRIA Felejs el mindent, értetted? Mindent! Megvárlak, elmegyünk egy ismeretlen helyre és mindent újakezdünk. Élni fogunk... Élni... Élni...

A hang kiúszik, elkezdődhet ismét a dal, az első versszakba vagy a refrénbe (az utolsó szakasz) belevegyül az ajtónyitás, csikorgás, csőrömpölés, láncok-bilincsek zaja

FOGLÁR 1849-es számú fogoly, lépjen elő. *Nem történik semmi.* Nem hallja? Milyen nyelven ért maga? Jelentsen.

VITÉZ Jelentem, az 1849-es számú fogoly nem tartózkodik ezen a helyen.

FOGLÁR Összezavartam a papírokat, verje meg magát a magyarok Istene. *Papírokkal ügyetlenkedve.* Az 1956-os számú fogoly...

VITÉZ Jelentem...

FOGLÁR Mit jelent maga? Nem jelent maga semmit, megértette?

VITÉZ Értettem, nem jelentek semmit.

FOGLÁR Helyesbíték, azazhogy egész pontosan helyesbíték, az 1989-es számú nőnemű fogoly... *Felnyerít.* Maga az? Na mutassa meg magát. Hát nem... Helyesbíték, az 1526-os számú, az 1918-as számú, vagy hogy is... Hogy ezek ott fenn mindent összezavarnak...! Na lóduljon, maga az, az egyik biztosan maga... Ott a helye a többi között... Bolond Huszár...! *Bedobja a cellába, távolodóban.* Hogy ezek ott fenn mindig mindent összezavarnak a kurva papírjaikkal... *Eltávolodik.*

Szünet, zene, olyan mint egy varázslat

ANGYAL Jó reggelt. Szervusz. Szabadság. Szerelem.

BÁTYUS Na nem kell így beijedni. Itt a kezem, Bátyus a nevem. He-he.

VITÉZ Vitéz vagyok. Sk.

ANGYAL Angyal.

VITÉZ Vitéz. Sk.

ANGYAL Mi az, hogy sk?

VITÉZ Saját kezű. Ez az én kezem.

BÁTYUS Ja. Igen. Jó.

VITÉZ Angyal? Akkor te már nem is élsz.
ANGYAL Honnan tudod?
VITÉZ Tudom. Angyal.
ANGYAL Ki vagy te?
VITÉZ Vitéz.
ANGYAL *fenyegetően*. Azt remélem.
BÁTYUS Kötél általi?
VITÉZ De még mennyire!
BÁTYUS Na és mikor?
VITÉZ Nekem már megvolt.
BÁTYUS A halál?
VITÉZ *kuncog*. De még mennyire, többször is.
ANGYAL Akkor te... *Nevét, félreérti*. Igen, igen, értem... A bíró, Mária. Neki már megvolt a Mária. Előbb Szibériára ítélték, Mária meg követte valahova csak ment. Nekem is megígérte, de már késő volt. Akkor már kimondta a kötél általi igent. Egy kicsit sajnálkozott miatta, de aztán azt mondta, mindkettőnknek jobb így. Hangosan sírt, amikor elvezettek...
VITÉZ A bíró nő volt? Valóban nő lenne? Nem tudom elhinni.
BÁTYUS Pedig az. Mária. Tanúsíthatom.
ANGYAL Jajveszékelt, az Isten nevét kiáltozta...
VITÉZ Az Isten nevét? Ez igazán meglepő. Na és mi a neve?
ANGYAL Mária.
VITÉZ Az Istennek, nyomorult.
ANGYAL Nem tudom. Elfelejtettem. Nem emlékszem.
VITÉZ Őrült! Kötözni való gazember! Ilyesmit elfelejteni...
ANGYAL *félre hívja Bátyust, súgva*. Csak óvatosan. Valami itt nincs rendben. Lehet, hogy besúgó, azért hozták ide, hogy összeállítsa a többiek névsorát. Akik szökésben vannak.
BÁTYUS *súgva, nem érti*. A többiekét?
ANGYAL Hallottad. Na és mi a neve? Ezt kérdezte. Jó lesz vigyázni.
BÁTYUS Mire, te Angyal?
ANGYAL A nevekre. Ki akarja szedni belőlünk.
BÁTYUS Az Istenét. Csak azt akarta megtudni...
ANGYAL Na ugye. Ő még biztosan szabadlábban van.
BÁTYUS Megörültél? De hát az nem is a mi oldalunkon harcolt.
ANGYAL Hát ebben én nem vagyok biztos...
BÁTYUS *főlemeli hangját*. Térj észhez, Angyal. Te is tudod, hogy nincsenek többiek, nincs kit feladni, senki, senki, csak mi vagyunk, a várbörtön, meg ezek, akik őriznek, ezek a magyarok...
VITÉZ Nagy tévedés.
ANGYAL *fojtottan*. Mondtam, hogy tartsd a szád, te nyomorult.
BÁTYUS Osztrákok.
VITÉZ Hideg.
ANGYAL Oroszok. Hát persze.
VITÉZ Fagy, fagy.
BÁTYUS Beszélj világosan, ki vagy?
VITÉZ Vitéz.
ANGYAL És mióta vagy itt, a várbörtönben?
VITÉZ Már nem emlékszem. De majd összeszámoljuk. Idő az van, bőven. Na és ti? Kíváncsi vagyok a válaszra. Erre befizetnék. Odaadom a déli adagomat és a sakk-készletemet, kőkemény kenyérbél, prima áru, ha ezt meg tudjátok válaszolni.
BÁTYUS Nem mindegy? Nekünk már az egyik lábunk itt, a másik meg ott, a túlvilágon.
VITÉZ Stimmt! Az enyém is. Ide nézzetek. Nincs is bal lábam.
ANGYAL Hol van a bal lábad, Vitéz?
VITÉZ Ott. Túl.

Szünet, zene

ANGYAL *dúdolva*.

Kietlen pusztaság
Ez, amelyben lakunk;
Nincs egy bokor se, hol
Meghúzhatnók magunk.

VITÉZ *bekapcsolódik*.

Fázunk és éhezünk
S átlóve oldalunk,
Részünk minden nyomor... *stb.*

ANGYAL *meglepődve kérdezgeti*. Pilvax?

VITÉZ Nem.

ANGYAL Nagyszeben?

VITÉZ Á, dehogy.

ANGYAL Március 21, Kolozsvár!

VITÉZ Kolozsvár? Nem, nem.

BÁTYUS Megvan! Bécs!

ANGYAL *hitetlenül*. Bécs? Lehetetlen. Talán inkább Temesvár.

BÁTYUS Az, az, persze! Kartács! Átlőtt csákó kevéssel a homlok felett! Nyolcvan bátor legény több ezer ellen... Az volt az igazi! Mindenre emlékszem... Áttörtünk, majd vissza, aztán még egyszer. Ágyúgolyók süvítettek a fejünk felett... Addig fogytunk, ameddig csak bírtunk, míg végül, a döntő roham előtt, villámgyorsan kiosztottuk a kitüntetések és egyemberként letettük a fegyvert!

ANGYAL *átöelve csitítja*. Jól van Bátyus, jól van. Csenedesdj meg..., mostmár minden rendben van..., elértük, amit akartunk... Tudnak rólunk a világban, és nem hagyják annyiban... Gondolj a jól szervezett emigrációra... A velünk rokonszenvező nagyhatalmakra... Erre mérget vehetsz... Jól van, no... *Suttogva*. Megszökünk úgyis... Aztán kereshetnek... Mária...

BÁTYUS Mária?

ANGYAL...mindent előkészített... Lesz szekér, ruhák, minden, meglátod...

Máskor.

Harci zajok, ágyúszó, gépfegyverropogás, de mindez valószerűtlenül, mintha álomban

BÁTYUS Te tulajdonképpen hány éves is vagy, Vitéz?

ANGYAL Meséld tovább, Vitéz. Tovább!

VITÉZ Akkor hirtelen hideg lett, ellepte a dér a mezőt, befagytak a folyók... Akkor hó hullt, hogy a lovak szügyig álltak benne, és nem tudtak eldőlni, miután kilehelték párójukat. És... Nincs tovább. Elfelejtettem.

ANGYAL Hova lett a lábad?

VITÉZ Nem emlékszem. Levágta a jég. Befagyott a folyó, befagyott a tó, én meg ott feküdtem eszméletlenül a parton. Több sebből véreztem, mint a haza. Biztosan belecsüngött a jobb lábam a vízbe, és amikor megfagyott, levágta, mint egy olló. *Hamiskásan kuncog*. A következő naptól aztán már csak jobb lábbal keltem fel.

BÁTYUS Azért dugtak börtönbe, Vitéz. Mert baromira szerencsés vagy.

ANGYAL Ide is jobb lábbal lépett be.

BÁTYUS Akkor szabadíts ki innen. Szabadíts meg a gonosztól.

VITÉZ Mitől? Ja? Arról lehet szó.

ANGYAL Szökjünk meg. Együtt.

VITÉZ Hova? Ki? Hova ki?

BÁTYUS Van egy tervem.

VITÉZ Az nem elég. Csodára van szükség.

ANGYAL Akkor nincs remény.

VITÉZ Régen legalább tudták, milyen évszakban kell a háborút vagy a forradalmakat megszervezni. Aki ebben vét, az egyenesen az Isten ellen harcol. Annak az Isten az ellensége. Nekem így sikerült. Vagy nagyon elhúzódott az ügy, jött a tél, és ez lett a vége.

BÁTYUS Látod, megmondtam.

ANGYAL És szerinted szabadlábbon van?

VITÉZ Kicsoda?

ANGYAL Hát az Isten.

VITÉZ Nem tudom. Ez itt a kérdés.

ANGYAL Ez.

VITÉZ Télen háborúzni, ki hallott még ilyet. Mondtam nekik, ne most, októberben. Az ősz nem erre való. Még népfelkelésre vagy polgárháborúra se, tudom, mit beszélek. El kell szépen végezni a munkát a földeken, aratás, betakarítás, újkenyér, újbor, be kell fejezni, amit elkezdünk, most ez a dolgunk. „A föld megadta a gyümölcsét...”, egyebek. Mindhiába... Nem mindegy, hogy mikor veszt az ember! Levágta az Isten a lábamat. Nyisz-nyisz.

ANGYAL Vagy az osztrákok.

BÁTYUS Vagy az oroszok.

ANGYAL Igaz is, az oroszok.

BÁTYUS Inkább a törökök.

ANGYAL Ne legyen a nevem török, ha én oda be nem török. Nem igaz?

VITÉZ Dehogy. Az Isten, én csak tudom.

ANGYAL Honnan tudod, Vitéz?

VITÉZ Előtte elaltatott, onnan. Az oroszok nem altatnak. Az osztrákok sem. A törökökről nem is szólva. Ők másképp csinálják. Akivel bajuk van, túl gyenge mondjuk, és meg akarnak szabadulni tőle, azt elküldik egy másik fogolytáborba valamiféle értelmetlen megbízatással, télen, és azt mondják neki, még sötétedés előtt térjen vissza. De sötétedésig nem lehet visszaérni. Miért is vágják volna le? Nem kellett nekik az én lábam. Fogságba kerültem, de akkor már tudtam, hogy mindent túl fogok élni.

ANGYAL Visszaértél sötétedésig?

BÁTYUS Fállábon?! Mese!

VITÉZ Nem, nem, dehogy. Amikor besötétedett, megálltam a hómezőn, és azt mondtam az Úristennek: Levágtad a lábamat, most le akarod vágni a másikat is? Bosszúból megint elmesélem neked az egész életemet. Ez hatott. Csak azt ne, mondta akkor az Isten, tisztán hallatszott, eszébe sincs végighallgatni. Csakhogy a fagyhalál időigényes folyamat, hohó, én vagyok jobb pozícióban, érveltem magabiztosan. Elhallgatott, mert sarokba szorítottam. Ha akarod, mondtam neki, csak Moháctól kezdem és kihagyom az értelmező kitéréseket. Jórészt a tényekre fogok szorítkozni. Nem fogok elkalandozni, és vitára sem adok alkalmat. Akkor megkérdezte, hiszek-e valójában? Miben? – kérdeztem. A történelemben – vágta rá a választ.

BÁTYUS Hülye kérdés egy Istentől.

ANGYAL Inkább ravasz. Nincs rá jó válasz. Se az igen, se a nem, se a csak, se a se.

BÁTYUS Ha az Isten is történelemfilozófus, akkor mindent értek. Akkor nincs remény.

VITÉZ Kiegyeztünk egyetlen történetben. Azt kérte, ne olyat meséljek el, amit már untig ismer, mert belealszik és ő is megfagy velem együtt. Jó, mondtam, azt nem szeretném, hogy itt leled végedet az orosz hómezőkön, ezt valóban nem szeretném, ha már Napóleon, az a francia csirkefogó is megúsza. Ezt érdemei elismerése mellett mondom, amelyekre már nem emlékszem. Még hogy az Isten is itt lehelje ki a párját, azt már nem. És megígértette velem, hogy nem fogok idegen hatalmakat hibáztatni az esetért.

ANGYAL Hoppá! Megvan! Ez a magyar sors!?

VITÉZ Mire gondolsz?

BÁTYUS Hát arra, hogy mi a magyar sors?

ANGYAL Az idegen nagyhatalmak?

VITÉZ Nagyok és idegenek, nemdebar. Az Isten például, úgy érted. Erre céloztál?

ANGYAL A látható és a láthatatlan idegen nagyhatalmak.

BÁTYUS A levegőbeli hatalmasságok, akik ellenünk vitézkednek... Bocsánat, Vitéz, bocsánat.

VITÉZ Várd ki a végét.

ANGYAL Van vége, tudtam. Vége van, nincs kiút.

VITÉZ Az apám vagy a nagyapám mesélte, papok voltak mindketten. Vagy a nagyapám nagyapja. Ő is pap volt. És annak a nagyapja is. Ezek közül az egyik, azt hiszem, én vagyok.

ANGYAL Melyik, Vitéz?

BÁTYUS *súgva*. Nem tudja, lefogadom.

VITÉZ Márciusban minden évben megkongatta a harangokat, kis idő múlva fölment a szószékre és elmesélte ezt a történetet a saját nagyapjáról. Vagy annak a nagyapjáról. Senki nem jött ilyenkor a templomba, mert félték, mint a vöcsök.

BÁTYUS De hát mitől félték?

ANGYAL A hatóságoktól.

VITÉZ Ügybizony.

BÁTYUS Értem.

ANGYAL Mit értesz te ezen?

VITÉZ De őt ez nem zavarta egy fikarcnyit sem, fölment a szószékre és elmondta a történetet.

ANGYAL Halljuk, halljuk.

VITÉZ Ezt mondta az Úristen is, pontosan ezt. Halljuk, halljuk.

ANGYAL A mennyei seregek nevében nyilatkozhatott.

BÁTYUS És megmenekültél. A történeted miatt, amit az Istennek mondtál. Hát tudod, kinek meséld be!

VITÉZ Amint elmondtam nagyapám történetét, a távolban egy gyufalángnyi fényt pillantottam meg, nem nagyobb, esküszöm, és mintha föl-alá szaladgált volna a hómezőn.

BÁTYUS Lidércfény. Hülyeség.

ANGYAL Megmenekült, Bátyus, hát itt van a szemünk előtt.

VITÉZ Ezt azért még ne siessük el...!

ANGYAL A történetet. Hallani akarom a történetet. *Úgy mondja, mint egy aforizmat.* A történetben Isten elszólja magát.

BÁTYUS Bolond. Kötni való bolond. Ez nekem is eszembe juthatott volna...!

ANGYAL De nekem jutott eszembe először. Ha-há!

VITÉZ Jó, ha így hiszed, Angyal. Ez mindenképpen segít.

BÁTYUS Folytasd, Vitéz. Mondjad már.

VITÉZ De azért valamire még föl lehetett volna figyelni.

BÁTYUS Stop! Én mondom előbb.

ANGYAL Na mondjad, nagyokos.

BÁTYUS Hát hogy az Isten, meg hát... Nem tudom.

VITÉZ Angyal?

ANGYAL Hát... Megvan! Az üres templom.

BÁTYUS És az öreg, vagy ki, mégis végigmondta a történetet. A nagyapját. Az ükapját. A szépapját. A kongó, üres templomban. Ha-há. Tovább, tovább.

VITÉZ Fölment a szószékre, palástban, teljes ornátus, ahogy illik. Márciusban. És egyedül. Nagyapám nagyapja Kossuth Lajos tábori papja volt, és amikor vérbe fojtották a forradalmat, őt is véstörvényszék elé állították. Akkor az öreg előhúzta belső zsebéből, a szíve felől a Kossuth saját kezű aláírásával jegyzet menlevelet és átnyújtotta a bírónak. A bíró megnézte, majd se szó se beszéd, apró darabokra tépte és szétszórta a fecniket.

BÁTYUS *szőmyülködve felkiált.* Jézus!

ANGYAL Mária!

VITÉZ Mire nagyapám nagyapja lehajolt, egyenként összeszedte, megcsókolta a markában tartott, összetépett szabadságlevelet, és visszarakta a kabátja belső zsebébe, a szíve fölé.

ANGYAL Kötél általi.

BÁTYUS Nem kétséges.

VITÉZ Erre még szükségem lehet, még fogják ezt kérni tőlem, ha nem itt, akkor túl, ezt mondta a nagyapám. Mire a bíró:

Zene

MÁRIA *szigorúan* Tekintsük ezt utolsó kívánságának és mondjuk ki a kötél általi igent. *Gúnyyal.* Pusztuljon. Segítsük hozzá a végső győzelemhez. Legyen hős. *Pajkosan.* Halál... Halál... Halál...

Zene, vissza

ANGYAL Ugyanaz a nő, felismerem.

BÁTYUS Mária.

VITÉZ Ezek után lejött a szószékről, körbejárta a templomot, még gyomlált is, úgy ahogy volt, palástban, és hazament.

ANGYAL És egy gyufalángnyi fény kezdett fel-alá szaladgálni, jól láthatóan bicegve, a hómezőn.

VITÉZ Nagy csend lett.

ANGYAL Elnémultak a szüntelen éneklő mennyei seregek.

VITÉZ Pontosan. Honnan tudod?

BÁTYUS Tovább.

VITÉZ Nem fűzött hozzá semmit az Isten se, hacsak a fényt nem tekintjük válasznak. Én meg elindultam a világosság felé. Ahogy közeledtem, a fény egyre nagyobb lett, mire embermagasságnyra nőtt, már hallottam, hogy valaki a nevenem szólít. Egyik fogolytársam volt, a legjobb barátom. Valami lipován volt, vagy mi, egy szót sem tudtunk váltani egymással, de neki is hiányzott az egyik lába, a jobb, és sokszor lehattunk egymás segítségére. Felgyújtotta magát. Azt mondják, már szürkületkor elkezdte az

üvöltözést, a nevemet kiáltotta, és meztelenül rohant körbe-körbe a kerítésen kívül. Az örök hagyták, azt mondták, már régen megbolondult. Bolond Huszár, így hívta mindenki. Aztán lecsapolta az üzemanyagot a parancsnok terepjárójából és felgyújtotta magát. Így találtam vissza a táborba.

ANGYAL A rohadék!

BÁTYUS Kire gondolsz, Angyal?

ANGYAL Nagyon jól tudod, hogy kire.

BÁTYUS Nevezd nevén.

ANGYAL De hát nem tudom a nevét. Ez a bökkenő.

BÁTYUS Az már igaz.

VITÉZ Később próbáltam megbeszélni veled.

ANGYAL Kivel?

VITÉZ Hát veled, tudod. Többször felvettem neked. De ő hajthatatlan maradt. Megmondtam neked, nem volt fair, amit csinált, én igazán meghalhattam volna, egyik lábam itt, a másik ott, miért kellett ezt csinálni velem. Mire ő csak annyit mondott: ezt nem lehet másképp, hagyd rám, Vitéz, ez nem a te dolgod.

ANGYAL Az ősi rend, gondolom, erre hivatkozott. Nem lehet másként? Csak így?

VITÉZ Így.

Zene, amiből kihallatszanak a harci zajok. A párbeszéddek lelassulnak

ANGYAL Álmodjunk még egyet. Szeretném látni Máriát, mielőtt a szökéshez látnánk.

BÁTYUS Nem! Döntsük el, ki szökteti meg a másik kettőt. Azonnal. Húzzunk sorsot. Még van három téglánk.

VITÉZ Nap? Hét? Hónap? Év? Évszázad?

ANGYAL Nagyon fárasztó.

BÁTYUS Hány éves vagy, Vitéz?

VITÉZ Nemsokára betöltöm a tizennyolcat.

ANGYAL Tizennyolc?

VITÉZ Ha a szabadságvesztések idejét számolom.

BÁTYUS Jó. Nagyon jó.

VITÉZ Csak azt, a többi nem számít. Fogság, börtön, börtön, fogság. Sehol egyetlen asszony. Tizennyolc év, húsvétkor. Akkor leszek nagykorú. Megünnepeljük. És te? Mikor születted?

BÁTYUS Ha a vizsgálati fogságot nem számítom...

VITÉZ Azt ne is számítsd, az még a magzati idő. Akkor még minden bizonytalan.

BÁTYUS Januárban lennék egy. De én nem érem meg azt a kort, amit te.

ANGYAL Kivégeznek.

BÁTYUS Azt ígérték.

VITÉZ Attól ne félj.

BÁTYUS Jó, nem félek. Kösz.

ANGYAL De félsz.

VITÉZ És te, Angyal?

ANGYAL Egyidősök vagyunk a Bátyussal.

VITÉZ Igen?

ANGYAL Igen. Kötél általi igen.

VITÉZ Nincs halál, valóban. Legalábbis én alapvetően megintogtam ebben a kérdésben. Nekem nem tud úgy igazából összejönni egy.

ANGYAL Csak fel a fejjel. Ne veszítsd el a reményt. Egyszer csak kifogysz a történeteidből, és majd akkor jön az exitus.

BÁTYUS De legalább dohány van?

VITÉZ Az van, az itt mindig van. A halálraítélt még kivégzés előtt is elszívhat egy cigarettát. Az utolsó pillanatban. Pap, cigaretta: ez a sorrend. Úgyhogy ne félj, a lélek már korábban elszáll a füsttel, a többi meg gyerekjáték. Nincs halál, ezt jegyezd meg, ebből is látszik. Ők meg életben maradnak, ez a bosszú. Nem veszik észre, hogy életben kell maradniuk. Mintha vakok volnának. Nagyon mulatságos.

BÁTYUS *hitetlenül.* Nagyon, bizony...

ANGYAL Szökjünk meg, Vitéz.

VITÉZ Megszökünk.

ANGYAL Én felkeresem Máriát, és megint elveszem feleségül. És... Istenem, micsoda élet vár ránk.

BÁTYUS Vagy én veszem el.

ANGYAL Te a másikat, jó? A másik Máriát. Vagy inkább Amált.

BÁTYUS Jó, legyen. Na és ki lesz közülünk a gyufa?

ANGYAL Én nem... Énrám várnak... Jó, húzzunk sorsot.

BÁTYUS Előbb döntsük el mégis, kié lesz Mária. Lehet, hogy utána már nem kell sorsot húzni.

ANGYAL Nem! Nem egyezem bele! Mária az enyém. Azt mondta, ad egy esélyt, ha feltámadunk, mint porából a nemzet, akkor igazunk volt. És velem jön. Élni fogunk...

BÁTYUS De addig is ismételjük el a tervet. Amikor beáll a sötétség, te Angyal abban a pillanatban...

ANGYAL És hogyan lesz itt sötét? A börtönben. Itt minden világos.

BÁTYUS Éjjel-nappal.

ANGYAL Vitéz?

BÁTYUS Vitéz?

VITÉZ Hány téglánk van még, Bátyus.

BÁTYUS *megnézi.* Lássuk csak. Atyaúrsten! Ez az utolsó téglánk! Ezek a hóhérok mindjárt jönnek értünk.

ANGYAL Eljött a cselekvés órája.

VITÉZ Gyertek ide, gyorsan. Már csak pillanatok vannak hátra. Körém, körém, egy-kettő.

ANGYAL Itt vagyunk, Vitéz. Segíts.

VITÉZ Nagyszombat éjszaka van, közeledik a feltámadás ideje. Fogjátok meg a kezemet, jó szorosan. Koncentráljatok. Legyen sötétség.

ANGYAL Hogy-hogy?

BÁTYUS Legyen inkább világosss...

ANGYAL Nehogy kimond! Csak azt ne!

VITÉZ A sötétségben az örök megzavarodnak, mint a sírnál örökdő katonák a feltámadáskor.

ANGYAL Úgy van, úgy van. Felpattan a zár és szabadok vagyunk.

BÁTYUS Hát hogy is mondjam...

ANGYAL Kussolj már, Bátyus, hogy nem érted...?!

Zene, hanghatások, mint valami szokatlan esemény előtt

VITÉZ Én mondom előbb.

ANGYAL Jó.

BÁTYUS Tudtam.

VITÉZ Legyen sötétség.

ANGYAL Legyen sötétség.

BÁTYUS Legyen sötétség.

Nagy hangzavar támad, ágyúszó, gépfegyverropogás, katonai repülőgépek zúgása, kintről jajveszékelések, sikoltozások, kiáltások hangjai, mint egy nagy katasztrófa idején

ANGYAL Tűnés!

BÁTYUS Uzsgyi!

ANGYAL Vitéz, gyere már... Az Istenért...

BÁTYUS Ott fogsz megrohadni, Bicebóca...!

ANGYAL Bolond Huszár...!

Lassan elcsendesedik minden, szertefoszlik, mint egy álom, olyan zenét hallunk, mintha a várbörtön köddé válna. Sűrű eső esik

MÁRIA Angyalom...! Bátyus...!

ANGYAL Mária!

BÁTYUS Mária?! És Amál?

MÁRIA Erre most nincs idő. Vetkőzz, azonnal... Te is, Bátyus. Vetkőzz, ha mondom... Itt vannak a ruhák... Tessék átöltözni...
Öltözzünk át mindannyian... Aztán meg eltűnünk, mint a kámför...

Puskaropogás, kiáltások. Eső. Mária énekelni kezd.

*Süvölt a zivatar
A felhős ég alatt,
A tél iker fia,
Eső és hó szakad.*

*Refr. Fázunk és éhezünk
S átlóve oldalunk,
Részünk minden nyomor...
De szabadok vagyunk!*

* Részlet Petőfi naplójából

Lázary René Sándor

Photo Alexandrin

Sötét szempár: kinéz a képből, réveteg...
Egyiptom volna tán? Vagy Madrid volna? Páris?
Fénypárás szem tekint veszendő éveket:
Az élet úgy suhan, s a múlt is oly banális,
Akár a szép halál... Vagy újra tévedek?
S a Láthatatlan Úr ha bármit konstatál is –
Világunk csak lazult, szű-fúrta kép-keret?

Maros-Vásárhelyt, 1897 októberében

Három töredék

„Super cuncta, subter cuncta,
extra cuncta, intra cuncta:
intra cuncta non inclusus,
extra cuncta non exclusus,
super cuncta nec elatus,
subter cuncta nec substratus”
(Hildebert de Lavardin)

(Lenézem én e század nyers tanát:
Ma szebb öröm, mit száraz verstan ád.
S bár nem tudom betéve Négyesyt:
A forma éltet, s létet édesít...
A forma hat, ha minden szétesik.)

* * *

A vershez persze kell az is,
Hogy benne mindent fellazíts,
Majd megfeszíts, de lelkesíts –
A vershez persze kell ez is.

Ez is, s az is, mi megragad –
A vershez kellesz tenmagad...
De mégse... Mintha hirtelen
Magadba' sem lennél jelen –

Miképp az Isten is teremt,
Se fent, se lent, se kint, se bent –
Akárha kósza pille, toll
Volnál te mindenütt sehol.

* * *

(Isten olvas, néha cicceg,
Szisszen, ámul, fölpörög –
Húz nevemhez még egy x-et,
Míg közönyből hörpölök...)

Maros-Vásárhelyt, 1910 február-március

Verstöredékem

Mért kezdenéd megint előlről
A kint, ha percenkint felőről,
Halálba lökdös, lenni pörget,
Kerékbe tör, de megsegél,
Ha görcs gerinced ími görbed,
S ki ír, csak ír, de mégsem él.

*Arcod, ha volt, ezer szabad szilánkra törted.
Már Isten tükre sem kímél.
És ez se több talán a hűlő semminél.*

Maros-Vásárhelyt, 1912 októberében

Hatvanadik esztendőm

(Arany Jánost idézve)

*Ki vagyok én? Senki Sankó.
Szárzabb, mint Senki Pál.
Ilyen dohányt az Úristen
Bánatában sem kapál...
Ő pedig feszít szent örömben,
Fellegek közt fent pipál –
S elpöfékel, úrbe prüsszent,
Senki Sankó! Senki Pál!*

Maros-Vásárhelyt, 1919 októberében

Közzéteszi: Kovács András Ferenc

Tandori Dezső

Szomorrajzcikkely

Nem helység neve. Bár majdnem: hogy itt lakom. Rút kifejezés, mégis mondjuk így: meg- s megtapasztalatom a munkanélküliséget. Harmadszor kellene „kijönnöm” belőle utolsó 12 évem során. Félek. Most ez nem fog menni. Munkának csak a műfordítást nevezem. Igaz, egyéb munkákkal is igen kevésbé büszkélkedhetem. Az olvasó pénztárcája laposul; a kiadók sok mindenben (kényszer) háklisabbak; az eszkimó száma a fókákéhoz képest dermesztő iramban növekszik. Valamikor a t.d. névbetűket sírkövemül használtam, ismeretes:

Most talán magam-vidítésára megbonyolítottam a dolgot. A munkanélküliség az igazi szellemhalál. Nem sorolom a további gondokat. A honoráriumok kifizetésének iszonyatos lassú ütemét, a pénz csekély mennyiségét stb. Mindenütt van valami „oka”. Boldog fordítónak mertem hinni magam az elmúlt 1998-as és 1999-es télen, egészen 2000 nyaráig. A közönség és a kiadók furcsa „összhangja” azonban bedöglesztett olyan amerikai, német bestsellereket, melyeknek fordítása nekem élvezetet és némi pénzmagot, piaci büszkeséget ígért. Más ez a közönség és kiadóügy nálunk, más Ausztriában, Svájcban, Európában. Sajnos.

Hogy el ne keseredjek, emez elkeskenyedésekre csak akasztófahumorról válaszolhatok. Hosszabb cikket írom e tárgyról kedvem nem volt; ám a magyar jambikus vers elemzésébe sem akartam bocsátkozni kibúvóul. Sírkövem a Munkanélküli Jele lett, velem van madaram, kutyám, fakír kedvem törhetetlensége és mérhetetlen csüggedtségem is. De csüggedésnek ezt nem lehet mondani. Hajózunk örök változásreménnyel héraikleitoszian.

Ryszard Kapuscinski

Ében

Gödör Onitshában

Onitsha! Mindig szerettem volna Onitshát látni. Vannak mágikus nevek, amelyek vonzó, színes asszociációkat keltenek az emberben – Timbuktu, Lalibela, Casablanca. Közéjük tartozik Onitsha is. Ebben a kelet-nigériai városkában található Afrika legnagyobb piaca, de talán a világ legnagyobb piacának is nevezhetjük.

Afrikában nagyon világos a különbség a vásárszerű piac és aközött, amit bevásárló központnak vagy vásárcsarnoknak nevezünk. A bevásárló központ állandó objektum, olyasmi, aminek építészeti formája, többnyire megtervezett beépítése van, ahol ugyanazok az árusok árulnak eléggé stabil vásárlóközönségnek. Megvannak benne az állandó tájékoztató pontok – ismert cégek, nagyobb kereskedők cégtáblái, színes reklámok, dekoratív kirakatok. A piac egészen más világ. A piac elemi erő, spontaneitás, rögtönzés. Népünnepély, szabadtéri hangverseny. A piac, amely elsősorban a nők birodalma, királysága, állandóan jelen van az afrikai gondolkodásban. Otthon – a faluban vagy a városkában – már jó előre arra gondolnak, hogy piacra fognak menni. Hogy vegyenek vagy eladjanak valamit. Esetleg egyik is, másik is szóba jöhet. A piac általában messze van, az ilyen kirándulás egész napot vesz igénybe, az odaúton és visszaúton pedig beszélgetni lehet (csoportosan mennek), ki lehet cserélni egymás között a híreket, pletykákat.

És maga a piac? A kereskedés helye, de a találkozások helye is. Menekülési lehetőség a mindennapok egyhangúságából, rövid pihenő, társasági élet. A piacra a nők a legjobb ruhájukat veszik föl, de előtte még gondosan elkészítik egymás frizuráját. A piacon ugyanis a vásárlással egyidőben állandó diszkrét, önkéntelen, rögtönzött divatbemutató zajlik. Ha az ember megnézi, hogy mit vesznek vagy mit adnak el ezek az asszonyok, óhatatlanul az a benyomása támad, hogy az áru itt csupán ürügy a kapcsolatteremtésre vagy a kapcsolatok fenntartására. Mert egy ilyen asszony elad, mondjuk, három paradicsomot. Vagy néhány csó kukoricát. Esetleg egy tál rizst. Milyen haszna van ebből? Mit vehet rajta? És mégis ott ül egész nap a piacon. Figyeljük meg őt alaposabban! Ül és egyfolytában a szomszédjaival trécsel, vitatkozik, nézi a hullámzó tömeget, véleményt nyilvánít, kommentál. Aztán, ha megéheznek, kicserélik egymás közt piacra hozott árujukat, és ott helyben megesszik. Egyszer Maliban figyeltem a Moptiban lévő halpiacot. Egy homokos kis téren a gyilkos hőségben vagy kétszáz asszony üldögélt. Mindegyiknek volt néhány kisebb hala. Nem láttam, hogy bárki is vásárolt volna tőlük, vagy legalább a halak ára iránt érdeklődött volna. Az asszonyok mégis elégedetten ücsörögtek, zsbongtak, hangosan tanakodtak egymás közt, rá se hederítettek a külvilágra. Gondolom, ha fölbukkant volna valamilyen vevő, nem örültek volna neki, mert elrontotta volna a multságukat.

A nagy piac nagy tömeg, óriási tolongás. Az emberek furakodnak, lökdösődnek, összepréselődnek, fuldokolnak. Amerre a szem ellát, fekete arcok tengere – mintha egységesen faragták volna ki őket bazaltkőből –, színes, tarka öltözékek forgataga.

És ebbe a tömegbe behajtanak még a teherautók is. Igen, mert az árut szét kell hordani. A gépjárművek ahhoz, hogy senkit el ne gázoljanak, el ne üssenek, hagyományok által kialakított rend szerint mozognak. A teherautó először egy méternyire hajt a tömegbe. Lassacskán, centiméterről centiméterre, lépésről lépésre araszol. A teherautó útjában álló vagy ülő asszonyok árujukat kosarakba, tálakba, kötényeikbe szedik, és befurakodva a mögöttük álló vagy ülő társnőik közé, szó nélkül, engedelmesen elhúzódnak a teherautó útjából, majd rögtön, mint a hajóorr által kettészelt hullámok, visszatérnek előbbi helyükre.

Az afrikai piac olcsó bővík óriási lerakata. Silány ócskaságok tárháza. Giccses kacatok tömkelege. Nincs itt semmiféle érték, semmi sem kelti fel az ember figyelmét, nem készíti arra, hogy vásároljon. A piac egyik végén egyforma, sárga vagy piros műanyag vödörök, tálak állnak nagy halomban, a másik végén ezernyi egyforma trikó és póló hever egymáson, míg másutt színes ruhaanyagok piramisai emelkednek a magasba, műszálas női ruhák és zakók hosszú sorai fénylenek. Az ilyen helyeken látni igazán, hogyan önti el a világot a rengeteg ócskaság, hogyan szakad rá a giccs, az utánzat, az ízlésnélküliség, értéknélküliség óceánja.

És most végre alkalmam nyílt arra, hogy megnézzem Onitshát. Az autóban már előre próbáltam elképzelni, hogyan nézhet ki mindez óriási módon megsokszorozódva, hihetetlen méreteket öltve a világ legnagyobb piacán. Sofőrömet Omenkának hívták, ügyes, ravasz ember volt, azok közé az ottani olajmezők gazdagságában nevelkedett emberek közé tartozott, akik tudták, mi az a pénz, s hogyan lehet azt utasuk zsebéből kicsalogatni. Ismeretségünk első napján, amikor elköszöntem tőle, nem adtam neki borraivalót. Elment, de még csak nem is köszönt. Rossz kedvem lett, mert nem szeretem az emberek közötti hideg, formális viszonyokat. Másnap tehát adtam neki 50 nairát (helyi fizetőeszköz). Elköszönt, még el is mosolyodott. Ezen felbátorodva legközelebb 100 nairát adtam. Elköszönt, elmosolyodott és kezet nyújtott. A következő búcsúzásnál 150 naira volt a borraivaló. Elköszönt, elmosolyodott, üdvözölt és szívélyesen, mindkét kezével megszorongatta a tenyeremet. Tovább emeltem az összeget 200 nairára. Elköszönt, elmosolyodott, megölelgetett, üdvözlését küldte a családomnak, és aggodalmas hangon az egészségem felől érdeklődött. Nem akarom tovább nyújtani a történetet, de odáig fajult a dolog, hogy végül akkorára növeltem az összeget, hogy nem tudtunk elválni egymástól. Omenka hangja mindig remegett a meghatottságtól, és mindig könnyes szemmel biztosított sirig tartó odaadásáról és hűségéről. Megkaptam, még fölös mennyiségben is, amit akartam: a szívélyességet, melegséget, jóságot.

Omenkával tehát Onitshába tartottunk, vagyis északi irányba (a Benini-öbölhöz viszonyítva), s először Aba, majd Owerri és Ihiala városkát hagytuk magunk mögött. A vidék arrafelé nedves, maláriás, zöld és sűrűn lakott. Az emberek egy része a kőolaj-kitermelésnél dolgozik, egy részük maniókát, egyebet természetes kis földcecskéjén, kókusz szüretel és áru, van, aki banánból és kölesből főz pálinkát, azt árulja. És mindannyian kereskednek! Afrikában is fel lehet osztani az embereket földművesekre és pásztorokra, katonákra és hivatalnokokra, szabókra és lakatosokra, van ilyen felosztás, de ennél sokkal fontosabb valami más, ami közös, ami összeköti őket – hogy mindannyian kereskednek.

Az afrikai és az európai társadalom többek között abban különbözik, hogy utóbbiban munkamegosztás van, a szakosodás, a meghatározott szaktudás, a professzionalizmus működik. Mindez Afrikában csak kis mértékben létezik. Itt, különösen manapság, az emberek százféle dolgot csinálnak, sok mindennel foglalkoznak, de leggyakrabban csak rövid ideig, és gyakran bizony nem túl komolyan. Mindenesetre nehéz itt olyan embert találni, akinek ne volna valami köze Afrika legnagyobb, elemi erejű szenvedélyéhez, a kereskedéshez.

És éppen az onitshai piac az a pont, amelybe a kereskedő Afrika minden útja és ösvénye vezet – itt futnak össze, itt keresztezik egymást.

Onitsha azért is izgatott annyira, mert ez az általam ismert egyetlen olyan piac, amely saját irodalmat hozott létre és fejlesztett ki, ez az Onitsha Market Literature. Onitshában több tucat nigériai író él és alkot, írásaikat a piacon saját nyomdával és könyvesbolttal rendelkező számtalan helybéli kiadó valamelyike adja ki. Elég vegyes irodalom ez – szerelmes regények, költemények, szkeccsek (utóbbiakat aztán a piacon nagy számban működő színjátszó csoportok elő is adják), bulvár komédiák, népi bohózatok és zenés vígjátékok. Rengeteg a didaktikus történet, még több a különféle tanácsadó, mint például – *Hogyan legyek szerelmes?* vagy – *Hogyan ne legyek szerelmes?*, aztán az olyan szirupos regény, mint: *Mabel, avagy az édes méz, amely eltűnt* vagy *Szerelmi játékok, aztán csalódás*. Mindnek az a célja, hogy meghasson, könnyeket fakasszon, ugyanakkor azonban tanítson és önzetlenül tanácsokat is adjon. Az irodalomnak hasznat kell hajtania, vélik az onitshai szerzők, s találnak is maguknak a piacon szép számú, élményt és bölcsességet kereső hallgatóságot. Akinek nincs pénze a brosúra méretű remekműre (vagy mindközönségesen nem tud olvasni), az pár fillérért meghallgathatja a mű mondanivalóját valamelyik szerzői esten, ilyeneket ugyanis gyakran tartanak a narancsot, jamszot vagy hagymát árusító bodegák árnyékában.

Onitsha előtt néhány kilométerrel az út enyhe ívben fordul a város felé. Már ebben a kanyarban álltak az autók, látszott, hogy jókora dugó van előttünk, hogy várni kell, annál is inkább, mivel abból az irányból ez volt az egyetlen városba vezető út. Ez az út, az Oguta Road jó pár kilométerrel odébb pont a híres piacba torkollott. Egyelőre azonban teherautók közé szorítva álltunk a hosszú dugóban. Eltelt egy fél óra, aztán egy óra. A helybéli sofőrök láthatóan tisztában voltak a helyzettel, mert kényelmesen elheveredtek az útszéli árok partján. Én azonban siettem, még aznap vissza kellett érnem a háromszáz kilométernyire lévő Port Harcourtba. Az út keskeny volt, egy nyomsávós, autónk beszorult más járművek közé, manőverezésre semmi esélyünk nem volt. Elindultam hát gyalog, hogy megnézzem, mi okozza a dugót. Borzalmas hőség volt, ahogyan az már Afrikában lenni szokott délidőben, alig vánszorogtam hát. Végre célba értem. Már a városban voltam, az utca mindkét oldalán falazott, rozsdás hullámlemezzel borított alacsony házak és földszintes üzletek sorakoztak, széles verandáik árnyékában szabók ültek varrógépeik mellett, asszonyok mostak, teregettek. Az utca egyik pontján tömeg verődött össze, ideges szaladgálást láttam, gépkocsik motorjai zúgtak, kiáltások, rikkantások hallatszottak. Amikor átfurakodtam a tömegben, az út közepén megpillantottam egy jókora gödört. Több méter mély, meredek falú, széles gödör volt, alját zavaros, sáros víz töltötte ki. Az utca itt olyan szűk volt, hogy nem lehetett a gödört megkerülni, s annak, aki be akart jutni a városba, először be kellett hajtania a gödörbe, bele kellett süppednie a pocsolós vízbe arra számítva, hogy valahogy csak kiszabadíthatja magát onnan.

A dolog a következőképpen nézett ki: a gödör alján, félig a vízben földimogyoróval megrakott, hatalmas teherautó vesztegelt. Félmeztelen fiúk csapata pakolta le a mogyorós zsákokat fölfelé kapaszkodva a gödör oldalán. Egy másik csoport köteleket erősített a teherautóhoz, hogy kihúzhassák. Még mások a vízben sürgölődtek, deszkákat, gerendákat próbáltak a teherautó kerekei alá helyezni. Akiknek elfogyott az erejük, kimásztak pihenni. Az utcán már sorakoztak az asszonyok, akik meleg ételt – csipős szósszal leöntött rizst, maniókalepényt, sült jamszgyökeret, földimogyoró-levest – árultak. Más asszonyok helyi limonádéval, rummal, banánsörrel kereskedtek. Néhány fiú cigarettát és ráógumit árult. Végül, amikor már mindent előkészítettek, az összes földimogyorót kipakolták, az emberek hozzáálltak, hogy kihúzzák a teherautót. A fiúk egy része hangos buzdítások közepette nekiveselkedett a köteleknek, a többiek vállakkal tolták a karosszériát. A teherautó makacszkodott, vissza-visszacsúszott, szinte már hanyattfordult. Végül azonban közös erőfeszítéssel csak felhúzták az aszfaltra. A bámészkodók tapsoltak, örömeikben egymás vállát veregették, a gyerekek tánra perdültek.

Egy perc múlva már a következő, sorára váró jármű kinlódott a hatalmas gödör alján. Észrevettem azonban, hogy ennek kiszabadításával egészen más emberek foglalkoztak. Hozták magukkal saját köteleiket, láncokat, deszkákat, lapátjaikat. Azok, akik az előző teherautónál szorgoskodtak, már szétszéledtek. A munka ezúttal szokatlanul keservesnek és nehéznek bizonyult – egy különlegesen nehéz, hatalmas Bedford teherautót kellett kihúzni. Ezt csak részletekben, fokozatosan lehetett megoldani. Minden újabb nekilödulás előtt hosszadalmas vita folyt arról, hogy milyen módszer lenne a leghatékonyabb. A Bedford csúszkált, motorja, mint egy őrlő, vonyított, a rakodótér veszélyesen megbillent.

A gödör minden jármű után egyre mélyebb lett. Alja már vizes, ragacsos latyakká vált, amelyben a kerekek egyhelyben pörögtek betérvén a bámészkodókat sárral és sóderrel. Végiggondoltam, hogy két-három napig kell itt várakoznunk, mire sorra kerülünk, s mi is a gödör sáros alján találjuk magunkat. Vajon mennyit kérnének az emberek a kimentésünkért? Ennél is fontosabb volt azonban a következő kérdés: hogyan kerülünk ki ebből a kelepceből? Már nem gondoltam az onitshai piacra, a színes forgatagra, a vásári ponyva-irodalomra. Nekem vissza kellett térnem Port Harcourtba. Előbb azonban még elindultam, hogy fölfedezzem a bedugult Oguta Road környékét, nyelvet fogjak, megnézzem, hogyan élnek ott az emberek, mit mondanak.

Azt rögtön észrevettem, hogy a gödör környéke a helyi élet központjává vált, vonzotta az embereket, érdeklődést keltett bennük, tevékenységre ösztönözte őket. Az álmos, halott elővárosi lyukból, ahol az utcán munkanélküliek szunyókálnak, gazdátlan, maláriás kutya-falkák garázdálkodnak, a szerencsétlen gödör következtében hirtelen, spontán módon dinamikus, forgalmas, zajos negyed lett. A gödör munkát adott a munkanélkülieknek, akik mentőosztagokat alkotva segédkeztek, s ezzel pénzt kerestek. A mozgókonyhás asszonyok vevőinek száma is megnövekedett. A forgalmat lassító, utat lezáró gödör jótéteményeként az addig üres környékbeli boltokban kényszerű vevők bukkantak fel – a sorukra váró járművek sofőrjei, utasai. Az utcai cigaretta- és üdítőárusok sem panaszkodhattak a forgalomra.

Sőt, még tovább megyek – a környező házak falán friss, ákom-bákom „Hotel” feliratok jelentek meg csalogatva azokat, akiknek egész éjszaka ott kellett várniuk, hogy eljussanak a gödörig. A környékbeli autójavító műhelyek is megélénkültek – a sofőrök, kiharaszálva a kényszerű várakozást, megjavították a kisebb hibákat, fölfújatták a kerekeket, föltöltötték az akkumulátorokat. Megszaporodott a szabók, suszterek munkája is, fölbukkantak a fodrászok, észrevettem néhány kuruzslót is, akik mindenre jó gyógyfűveket, kígyóbört, kakastollat kínáltak. Afrikában ezeket a mesterségeket mind vándorolva, vevőt keresve úzik az emberek, s ha olyan alkalom bukkan fel, mint az onitshai gödör, tömegesen azonnal ott teremnek. A társasági élet is színt kapott: a gödör környéke találkozások, beszélgetések, viták színhelyévé, gyerekek játszóhelyévé vált.

Az, ami az Onitshába tartó sofőrök számára átok volt, megváltás lett az Oguta Road lakói, az egész, általam ismeretlen nevű negyed számára. Újból bebizonyosodott, hogy minden rossznak megvannak a maga védői, hiszen mindenütt akadnak olyanok, akiket ez a rossz élet, akiknek esélyt ad, sőt, életük értelmét jelenti.

Sokáig nem hagyták az emberek, hogy a gödört eltüntessék. Ezt onnan tudom, hogy amikor évekkel később Lagosban nagy átéléssel meséltem onitshai kalandomról, közömbös hangon így válaszoltak: – Onitsha? Ott mindig ez van.

Eritreai jelenetek

Asmera, reggel öt óra. Hűvös idő, sötétség. Váratlanul egyszerre két hang veri fel a város csöndjét – a Via Independencián álló

székesegyház harangjának ünnepélyes, mély hangja és a székesegyház közelében lévő mecset műezzinének nyújtott, éneklő kiáltása. A két hang néhány percre megtölti a teljes teret, összekapcsolódnak, erősítik egymást, győzedelmes, egybehangzó ökumenikus duettet alkotnak, amely elűzi az alvó utcák csöndjét, és fölébreszti az ott lakókat. A hol emelkedő, hol ereszkedő harangszó egyfajta messzehangzó kísérezénét alkot, emelkedett és üde allegróként kapcsolódik a rajongó szórához, amellyel a homályban megbúvó műezzin szólítja a híveket az első, a napot megnyitó, *salad as-subh* nevű imához.

Kábultan ettől a reggeli zenétől, fázósan és éhesen bandukolok az üres utcákon a buszpályaudvar felé, mert még ma Mitsiwába szeretnék eljutni. Az Asmera és Mitsiwa közötti távolság még a nagy Afrika-térképeken is alig körömföldi és valóban nem nagy, mert csak százötven kilométer, az autóbussznak azonban öt óra kell, hogy a közel két és félezer méternyi magasból a tengerszintre ereszkedjék, Mitsiwa ugyanis a Vörös-tengernél fekszik.

Asmera és Mitsiwa a legfiatalabb afrikai állam, az alig három milliós Eritrea két legnagyobb városa. Eritrea, amely a múltban sosem volt önálló állam, előbb Törökország, aztán Egyiptom, majd a XX. században sorrendben Olaszország, Anglia és Etiópia gyarmata volt. 1962-ben Etiópia, tíz évig tartó fegyveres hódító harc után, saját tartományának kiáltotta ki Eritreát, mire annak lakói meghirdették az Etiópia elleni felszabadító háborút, az kontinens történelmének leghosszabb, harminc évig tartó háborúját. Amikor Addisz-Abeában Hailé Szelasszié uralkodott, az amerikaiak támogatták őt Eritreával szemben, a császár uralmát megdőntő Mengistut aztán az oroszok segítették. Ennek a háborúnak a reliktumai Asmera egyik nagy parkjában, az ott berendezett háborús múzeumban tekinthetők meg. A múzeum igazgatója egy fiatal költő és gitárművész, egykori partizán – a nagyon kedves, vendégszerető Aforki Arefaine. Aforki előbb az amerikai ágyúkat, tankokat mutogatja meg, aztán a szovjet géppisztolyok, aknák, katyuskák és MIG-ek egész arzenálját. – Ez mind semmi! – mondja. – Látnád csak Debre Zeytet!

Nehéz volt engedélyt szerezni, de végül csak eljutottam az Addisz-Abebatól mintegy hatvan kilométernyire fekvő Debre Zeytbe. Mezei utakon haladtunk egy sor katonai őrhelyet hagyva magunk mögött. Az utolsó őrhely katonái kinyitják a lapos hegytetőn álló kis térre nyíló kaput. A látvány innen egészen egyedülálló. Előttünk, amerre a szem ellát, egészen a távoli, ködös láthatárig lapos, fátlan síkság húzódik. Az egész síkságot gondosan összerakott hadifelszerelés borítja. Kilométereken át húzódnak a különféle kaliberű ágyúk erdei, a közepes és nagy tankok sugárútjai, a léghárító- és mozsárágyúk négyoszlopa, számszámra soracélozott és könnyű harcokcsik, a mozgó rádióadók és kétélűek. A hegy másik oldalán pedig óriási hangárok és raktárak sorakoznak, hangárok, amelyek még összeszerelésen túl állnak, és raktárak tele lőszerrel és aknákat tartalmazó ládákkal.

Ami a legmegdöbbentőbb és legszédszerűbb, az a különféle fegyverek iszonyatos tömege, a több tízezer tonnányi géppuska, hegyi tarack, harci helikopter hihetetlen mennyisége, óriási halmaza. Mindez mint Brezsnyev Mengistunak szánt ajándéka éveken át ömlött Moszkvából Etiópiába. Igen ám, csak hogy Etiópiában nem volt ember, aki ennek a fegyvertetnek akár csak a tíz százalékával is bánni tudott volna! Ennyi tankkal egész Afrikát meg lehetett volna hódítani, az ágyúk és katyuskák tüzével az egész földrészt porrá lehetett volna égetni! Bolyongva a mozdulatlan acélváros halott utcáin, ahol mindenünnen sötét, megrozsdásodott ágyúcsövek bámultak rám némán, ahol minden sarok mögött tankok hernyótalpainak masszív fémfogai viczorogtak rám, arra az emberre gondoltam, aki Afrika meghódításáról, látványos afrikai *blitzkrieg* végrehajtásáról álmodozva, fölépítette ezt a Debre Zeyt nevű katonai nekropoliszt. Ki lehetett ez az ember? Moszkva addisz-abebei nagykövete? Usztyinov marsall? Maga Brezsnyev?

– Hát Tira Avolót láttad-e? – kérdezte egyszer Aforki. Igen, láttam Tira Avolót, amely a világ csodája. Asmera, a maga olasz mediterrán építészetével, nagyszerű, örökösen meleg, napfényes tavaszt idéző éghajlatával, nagyon szép város. Ennek a városnak a luxus palotanegyede Tira Avolo. A gyönyörű villákat virágtengerben úszó kertek övezik. Királyi pálmák, magas élő sövények, úszómedencék, zöld gyepszőnyegek, színes virágágyások, a növények, színek, illatok szüntelen paradéja – igazi földi Paradicsom. Amikor a háború idején az olaszok elhagyták Asmerát, a Tira Avolo negyedet az etióp és szovjet tábornokok és családjaik vették birtokukba. Semmiféle Szocsi, Szuhumi vagy Gagra nem veheti föl a versenyt Tira Avolo éghajlatával és komfortjával. Így aztán a Vörös Hadsereg vezérkarának fele, minthogy az Azúr-partra vagy Caprira tilos volt utaznia, Asmerában töltötte vakációját, s egyúttal segítséget nyújtott Mengistu seregeinek az eritreai partizánokkal folytatott harcban.

Az etióp katonaság széles körben alkalmazott napalmot. Az eritreaiak, menedéket keresve a napalm elől, lefedett óvhelyeket, álcázott földalatti folyosókat, rejtékhelyeket építettek. Az évek során egy második, szó szerint föld alatti, mások számára megközelíthetetlen, rejtek országot építettek föl, amelyben szabadon mozoghattak az ellenség tudta nélkül. Az eritreai háború – s ez maguk az eritreaiak is büszkén hangoztatják – nem holmi bozótháború, *bush-war*, nem a warlordok pusztító, rabló irtóhadjárata volt. A föld alatti államban iskolákat és kórházakat, bíróságokat és árvaházakat, fegyvergyártó és egyéb műhelyeket működtettek. Az analfabéták országában minden harcosnak tudnia kellett írni, olvasni.

Az, ami az eritreaiak vívmánya és büszkesége volt, most legfőbb gondjukká, drámájukká vált. A háború ugyanis 1991-ben véget ért, s két év múlva Eritrea független állam lett.

Ebben a kicsi, a világ legszegényebb országai közé tartozó államban ott van a viszonylag képzett fiatalok mintegy százezres serege, amellyel nem tudnak mit kezdeni. Az országban nincs semmiféle ipar, a mezőgazdaság válságban van, a városok romokban, az utak tönkretéve. Reggelente százezernyi katona ébred fel úgy, hogy nincs mit csinálnia, mindenekelőtt pedig nincs mit ennie. Egyébként nemcsak a katonákról van szó. Civil barátaik, testvéreik sorsa is hasonló. Elég végigmenni Asmera utcáin délidőben. A fiatal állam még kevéske hivatalának alkalmazottai a közeli bárókba, étkezdékbe tartanak, hogy bekapjanak valamit. Fiatalok tömegeinek azonban nincs hova menniük – munkát nem kapnak, nincs egy fillérjük sem. Lődörögnek, a kirakatokat bámulják, az utcasarkokon ácsorognak, padokon ücsörögnek – télenek és éhesek.

Elhallgat a székesegyház harangja, a műezzin hívó hangja, Jemen hegyei mögött fölbukkan a vakító, tüzes napkorong. Autóbusszunk, egy nagyon, nagyon öreg Fiat, amelynek már színét sem lehet megállapítani, annyiszor kalapálták ki rozsdáta karosszériáját, lefelé bukducsol a két és félezer méternyi magasból a nyaktörő úton. Meg sem kíséreltem leírni azt az utazást. A sofőr, egy fiatal, ügyes, figyelmes férfi, mint egyetlen európaít, maga mellé ült. Tudja jól, mit jelent ezen az úton vezetni, ismeri az összes nyaktörő csapdát. Száz kilométeren több száz kanyar van – tulajdonképpen az egész útvonal csupa kanyar, ráadásul a keskeny, csúszós sóderrel és laza kavicsal felszórt, egész idő alatt szakadékok szélén futó utat semmiféle korlát, védőfal nem szegélyezi.

Ha az embernek nincs tériszonya, és lenéz a mélybe, számos helyen láthatja odalenn, a szakadék alján mindenféle autóbusszok, teherautók, páncélkocsik roncsait, a legkülönbözőbb állapotok – alighanem tevék, öszvérek, szamarak – csontvázait. Némelyek közülük már nagyon régiek, de vannak – s ez a félelmetesebb – egészen frissek is. A sofőr és az utasok együttműködnek, láthatóan összeszokott együttest alkotnak: amikor kanyarhoz közeledünk, a sofőr hosszan elnyújtva így kiált: -íííaaahh, s erre a jelszóra az utasok a kanyar ívével ellenkező irányba hajolnak, így képeznek némi ellensúlyt, különben a busz erőteljesen a szakadékba zuhanna.

Egy-egy kanyarban tarkabarka, szalagokkal, művirágokkal és naív festők modorában festett ikonokkal feldíszített kopft oltárt látni, amely körül néhány sovány, szikkadt testű szerzetes forgolódik. Amikor az autóbussz lassít, agyagtálcáskákat nyújtanak az ablakok felé, hogy az utasok áldozati adományt dobjanak beléjük, a szerzetesek ugyanis cserében imádkozni fognak, hogy szerencsés legyen az utazás, legalábbis a következő kanyarig szerencsés.

Minden kilométer új látványt ígér, minden hegy mögül más táj tárul elénk, menet közben látjuk, hogyan állnak össze egyre újabb panorámák, hogyan fitogtatja a természet a maga szépségeit, bájait. Mert az út egyszerre borzalmas is, gyönyörű is. Odalenn a mélyben bokrok közé bújt kis település, távolabb egy kolostor – világos falai fehér lángként világítanak a hegyek sötét hátterében. Amott egy gigantikus méretű, száz tonnás, ketté hasított szikla – mekkora villám hasíthatta ketté! – ékelődik egy tisztás közepébe, másutt egy egész kőmezőt látni – előbb csak lazán, szanaszét heverő kőveket, amelyek később közelebb kerülnek egymáshoz, összerendeződnek; ez annak a jele, hogy ott muzulmán temető van. Itt, mint egy klasszikus tájképen, gyors patak csillámlik, ott egymásra torlódó sziklák képeznek holmi égi kapukat, kanyargós labirintusokat, patetikus oszlopokat.

Ahogy telik az idő, s egyre lejjebb és lejjebb jutunk a kanyarok örült körhintáján forogva, folyton az élet és halál határán egyensúlyozva, érezzük, hogyan lesz mind melegebb, aztán már nagyon meleg, fullasztó meleg, végül pedig, mintha óriási lapáton hajítanának bele minket, néhátolagos olvasztókemencében találjuk magunkat. Izzó martinkemencében – megérkeztünk Mitsiwába.

Előbb még azonban, néhány kilométernyire a várostól, véget érnek a hegyek, s az út egyenesen, laposan fut tovább. Ahogy erre az útra érünk, a sofőr megváltozik, sovány alakja ellankad, arcizmai kiengednek, megenyhülnek. Mosolyog. A mellette tornyosuló kazetták közül kivesz egyet, beteszi a magnóba. A kopott, behomokozódott szalagról valami helyi énekes rekedt hangja szól. A dallam keleti, sok benne a magas, vágyódó, szentimentális tónus. – Azt éneklí, hogy a lány szemé olyan, mint két hold – fordítja a szöveget a dalba feledkezett sofőr. – És hogy ő szereti ezeket a szemeket.

Beérünk a romokban álló városba. Az út mindkét oldalán hegyekben tornyosulnak a töltényhüvelyek. Kiegett házfalak, szilánkokra tördelt fatörzsek. Egy asszony megy a kihalt utcán, két fiúcska egy tönkrement teherautó sofőrfülkéjében játszik. A belváros egyik homokos, négyzetalakú kis terére érünk. Körülöttünk zöldre, rózsaszínűre és sárgára festett, nyomorúságos földszintes házak. A repedezett falakról hámlík a vakolat, kopik le a festék. A tér egyik, valamelyest árnyékos zugában három idős férfi szunyókál. A földön ülnek, turbánjukat a szemükre húzták.

Eritrea két magassági szint, két éghajlat, két vallás. A magasan fekvő, hűvösebb területen, ahol Asmera is fekszik, a tigrinyák laknak. Az ország lakóinak nagy részét ők teszik ki. A tigrinyák kopt keresztények. Eritrea másik fele forró, félsivatagi síkság – a Vörös-tenger Szudán és Dzsubuti között elterülő partja. Itt különféle pásztorok törzsek laknak, amelyek iszlám vallásúak (a kereszténység nehezebben viseli el a trópusokat, az iszlám jobban érzi ott magát). Mitsiwa – a kikötő és a város – ez utóbbi világhoz tartozik. A Vörös-tengernek ez a vidéke, ahol Mitsiwa és Aseb is fekszik, az Ádeni-öböl, ahol Dzsubuti, Áden és Berbera található, bolygónk legforróbb része, valóságos földi pokol. És valóban, amikor leszálltam az autóbusról, olyan hőség vágott mellbe, hogy elakadt a lélegzetem, úgy éreztem, hogy a minden felől támadó forróságtól rögtön megfulladok. Rájöttem, hogy valahol árnyékba kell rejtőznom, különben elájulok. Elkezdttem nézgelődni a kihalt városban, kerestem az élet valamilyen nyomát. Sehol nem láttam semmiféle feliratot, kétségbe esve indultam útnak. Tudtam, hogy nem jutok messzire, mégis elindultam, vánszorogtam, olyan erőfeszítéssel raktam előre hol a jobb, hol a bal lábamat, mintha süppedős, mély mocsárban haladnék. Végre megpillantottam valami bárfeleséget, amelynek bejázatát kartonfüggöny fedte. Elhúztam a függőnyt, beléptem, és a legközelebbi padra rogytam. Zúgott a fülem, mert a hőség mintha folyton sűrűsödött volna, egyre borzalmasabbá vált.

A félhomályban, az üres bár mélyén kosztól ragadó, kopott pultot pillantottam meg, rajta két fejet. Messziről olyan volt, mintha valaki két levágott fejet tett volna a pultra, s aztán elment. Igen. Alighanem ez történt, mert a két fej meg se moccant, semmiféle életjelt nem adott. Azt azonban már nem tudtam végiggondolni, hogy ki hozhatta ide a fejeket, és miért hagyta itt őket. Figyelmemet a pult mellett álló, vizesüvegekkel teli rekesz foglalta le. Összeszedtem minden erőmet, a rekeszhez vánszorogtam, és inni kezdtem. Egyik üveget a másik után ürítettem ki. Csak ekkor nyílt ki az egyik fej szempárja, s figyelte, mit csinálók. De a két pincérlány továbbra is mozdulatlanul feküdt a pultra borulva, a nagy hőségben úgy megdermedtek, mint két gyíkocská.

A bárban, ahol víz is volt, árnyék is volt, most már nyugodtan vártam, hogy elműljön a déli forróság, aztán elindultam szállodát keresni. Látni lehetett, hogy Mitsiwa tehetős negyedei a trópusi, arab-olasz építészet bájos keverékei lehettek. Ekkor azonban, pár évvel a háború után, a házak többsége még mindig romokban hevert, a járdákat pedig téglá-, szemét- és üveghalmok borították. A város egyik legfőbb útkereszteződésében hatalmas, kiegett orosz T-72-es harckocsi éktelenkedett. Láthatóan nem tudták onnan eltávolítani. Eritreában nem akadt olyan emelő, amely elbírta volna. Nem akadt akkora szállító jármű, amelyre fölfért volna. De olvasztó sem, ahol megolvaszthatták volna. Egy olyan országba, mint Eritrea, lehet hatalmas tankot vinni, löni is lehet belőle, de ha tönkremegy, vagy ha kiég, tulajdonképpen nem tudnak a ronccsal mit kezdeni.

Egy afrikai fa árnyékában

Vége az utazásnak. Legalábbis azon részének, amelyről eddig írtam. Most még – visszafelé tartva – rövid pihenő egy afrikai fa árnyékában. A fa egy Adofó nevű falucskában nő, amely az etiópiai Welega tartományban található, nem messze a Kék-Nílustól. Hatalmas, sűrű levelű, örökzöld mangófaról van szó. Aki Afrika fensíkjain, a határtalan Sahelben és a szavannákon utazik, állandóan ismétlődő, meghökkenítő képpel találkozik: az óriási, napégette homokos földön, a kiszáradt, elsárgult fűvel és ritkásan növő, száraz, tüskés bokrokkal fedett síkságon időről időre felbukkan egy-egy magányos, hatalmas koronájú fa. Zöldje buja és friss, olyan élénk színű, hogy a látóhatár szélén már messziről jól látható foltot képez. Levelei, bár szélnek nyoma sincs, állandóan mozognak és villognak. Hogy kerül ez a fa a kihalt, holdbéli táj közepébe? Miért éppen itt nő? Miért csak egy fa? Honnan veszi az életadó nedveket? Néha több kilométert kell megtenni, míg a következő fával találkozunk.

Lehet, hogy valamikor sok fa nőtt itt, talán egy egész erdő, de kivágták, fölégették, és csak ez az egy mangófa maradt meg. A környékbeliek ügyeltek arra, hogy megmaradjon, tudván, mennyire fontos, hogy éljen. Mert minden ilyen magányos fa körül egy-egy falucska fekszik. Ha messziről megpillantunk egy ilyen mangófát, tulajdonképpen bátran elindulhatunk abba az irányba, mert biztosan találunk ott embereket, egy korty vizet, és talán valami ennivalót is. Ezek az emberek azért mentették meg a fát, mert nélküle nem tudnának élni: abban a tűző napon az embernek, ahhoz, hogy életben maradjon, árnyékra van szüksége, márpedig ennek az árnyéknak a letéteményese, forrása éppen a fa.

Ha a falucskában van tanító, a fa alatti árnyékos hely szolgál iskolául. Reggel itt gyűlik össze a falubeli gyereksereg. Nincsenek osztályok, korhatárok, aki akar, eljön. A tanító a fatörzsről rögzít egy papírra nyomtatott ábécét. Egy fadarabbal mutogatja a betűket, a gyerekek nézik és ismételtetik azokat. Emlékezetből kell tanulniuk – nincs mire és nincs mivel írniuk.

Dél felé, amikor fehéren izzik az égbolt, aki teheti, a fa árnyékába menekül: gyerekek és idősebbek, s ha vannak állatok, azok is – tehének, birkák, kecskék. A déli órák hőségét jobb a fa alatt átvészelní, mintsem a sárkunyhóban. A viskó szűk és füledt, a fa alatt több a hely, és némi levegőmozgásra is van remény.

A déli órák a legfontosabbak – az idősebbek ilyenkor gyűléseznek a fa alatt. A mangófa az egyetlen hely, ahol összejöhetnek, beszélgethetnek, a faluban ugyanis nincs egyetlen nagyobb helyiség sem. Az emberek önként, lelkesen jönnek ezekre a

megbeszélésekre, az afrikaiak kollektív szellemiségű emberek, nagy szükségét érzik annak, hogy részt vegyenek mindenben, ami a közösségi élet része. Minden döntést közösen hoznak meg, közösen oldják meg a vitás kérdéseket, közösen határoznak arról, hogy ki mennyi földet kapjon művelésre. Hagyomány, hogy minden döntésnek egyhangúnak kell lennie. Ha valakinek más a véleménye, a többség addig győzködi, míg véleményét meg nem változtatja. Ez néha a végtelenségig eltart, az ilyen vitákat ugyanis a határtalan szócséplés jellemzi. Ha a faluban valakinek nézeteltérése támad a másikkal, a fa alatt összeülő bíróság nem azt vizsgálja, kinek van igaza, hanem kizárólag a konfliktus feloldásával, a felek kiegyezésével foglalkozik, elismerve mindkét oldal igazát.

Amikor véget ér a nap, és besötétedik, a gyűlés résztvevői szétszédnek házaikba. Sötétben nem lehet vitatkozni, a vitában látni kell a beszélő arcát, ellenőrizni kell, hogy beszéde és tekintete ugyanazt fejezi-e ki.

Ekkor a fa alatt az asszonyok, az öregek és a mindenre kíváncsi gyerekek gyűlnek össze. Ha van fájuk, tüzet gyújtanak. Ha van víz és menta, sűrű, tömény teát készítenek. Kezdődik a legkellemesebb időszak, amelyet a legjobban szeretek – a nap eseményeinek felsorolása, olyan történetek mesélése, amelyekben keverednek a tények és képzelgések, a vidám és a félelmet keltő dolgok. Mi zajongott úgy reggel a bokrokban, mi volt az a sötét és dühös valami? Mi lehetett az a furcsa madár, amelyik elrepült odafönt, aztán hirtelen eltűnt? A gyerekek a lyukjába kergettek egy vakondot. Aztán szétkotorták a lyukat, de a vakond nem volt sehol. Hova lett? A napi események sorolása közben hol ennek, hol annak jut eszébe, hogy egyszer, régen az öregek is meséltek arról, hogy valamilyen titokzatos madár elrepült a falu fölött, aztán eltűnt, valaki más meg arra emlékszik, hogy már az ükapja is mesélte, hogy régóta zajong a bokrok között valami rejtélyes, sötét alak. Milyen régóta? Emberemlékezet óta. Mert itt az emberi emlékezet a történelem határa. Korábban nem volt semmi sem. A korábban fogalma itt nem létezik. Történelem az, ami az emberek emlékezetében él.

Afrika, leszámítva az iszlám Északot, nem ismerte az írást, a történelem itt mindig szájhagyomány útján terjedő legenda volt, közösségi mítosz, amely spontán módon keletkezett a mangófa alatt, sötét esteiken, amikor csak az öregek reszkető hangja hallatszott, mert a nők és a gyerekek ámulva hallgattak. Ezért olyan fontosak az esti órák, mert ez az az időszak, amikor a közösség azon elmélkedik, hogy ki is valójában, honnan is származik, ilyenkor tudatosítja magában saját különállását, másságát, ilyenkor határozza meg önazonosságát. Ilyenkor beszélgetnek az ősökkel, akik ugyan eltávoztak már, de mégis jelen vannak, vezetik az élőket útjuk során, megvédik őket minden rossztól.

Az esti csönd ott, a fa alatt csak látszólagos. A valóságban a legkülönbélebb hangok, zajok töltik ki. És jönnek a hangok mindenhonnan – a magas ágak közül, a közeli bozótosból, a föld alól, az ég magasából. A legjobb ilyenkor közel lenni egymáshoz, a többiek jelenléte bátorsággal, önbizalommal tölti el az embert. Az afrikaiak állandóan veszélyben érzik magukat. Ezen a földrészen a természet olyan hatalmas és agresszív formákat ölt, olyan bosszúálló és félelmetes maszkokat vesz föl, olyan csapdákat állít az emberek, hogy az ott lakók állandó félelemben, aggodásban, a jövő bizonytalanságának érzésében élnek. Itt minden megsokszorozott, megnagyobbodott, hisztérikusan eltúlzott formában jelenik meg. Ha vihar van, a mennydörgés az egész bolygót megrázza, a villámok pedig cafatokra tépik az eget, ha felhőszakadás van, az égből összefüggő esőfal zúdul a földre, amely pillanatok alatt előnt, a földre paszíroz minket, ha szárazság van, az olyan, amely egyetlen csepp vizet sem hagy, és biztosan szomszédunk halunk. A természet és ember viszonyában nincs semmiféle enyhítő tényező, semmiféle kompromisszum, köztes állapot, fokozat. Csak birkózás, küzdelem, életre, halálra szóló harc van. Az afrikai ember születése pillanatától haláláig fronton él, ahol földrésze kivételesen ellenséges természetével vív harcot, és már maga az a tény, hogy életben tud maradni, hogy nem pusztul el, győzelmet jelent.

Este van tehát, ülünk egy nagy fa alatt, egy kislánytól pohárka teát kapok. Hallgatom az embereket, akiknek mozdulatlan sötétségbe olvadó arca fényes és erős vonású, mintha ébenfából faragták volna. Nem sokat értek abból, amit mesélnek, de hangjuk komoly és elfogódott – felelősséget éreznek népük történelméért. Meg kell őrizniük, és tovább kell adniuk. Senki sem mondhatja, hogy olvassátok el történelmünket a könyvekben. Ilyen könyveket ugyanis senki sem írt, ilyen könyvek nincsenek. Csak az a történelem van, amelyet itt most el tudnak mondani. Sosem lesz olyan történelmük, amelyet Európában tudományos, objektív leírásnak neveznek, nekik ugyanis nincsenek dokumentumaik, följegyzéseik, és az elődöktől hallott történeteket minden nemzedék megváltoztatja, módosítja, alakítja, színesíti. Ám éppen azért, mert nem nehezedik rá az archívumok súlya, az adatok, dátumok szigorúsága, ez a történelem a maga legkristálytisztább formájában – a mítosz formájában – jelenik meg.

Ezekben a mítoszokban dátumok és mechanikus időegységek – napok, hónapok, évek – helyett másfajta meghatározások szerepelnek, olyanok, mint: „régén”, „nagyon régén”, „olyan régén, hogy már senki sem emlékszik arra az időre”. És mindent el lehet helyezni ezekben a meghatározásokba, időrendbe lehet rakni. Csak hogy ez az idő nem lineárisan alakul és fejlődik, hanem olyan mozgást vesz föl, mint bolygónk – egyenletes körforgást. Ebben az időkonceptióban nem létezik a fejlődés fogalma, helyét az állandóság, a maradandóság fogalma foglalja el. Afrika az állandóság kontinense.

Későre jár, mindenki aludni tér. Kezdődik az éjszaka, a szellemek ideje. Hol gyülekszenek például a boszorkányok? Köztudott dolog, hogy a fa ágain, a levelek közé rejtőzve gyülekeznek, tanácskoznak. Jobb elmenni a fa alól és nem zavarni őket, mert ki nem állhatják a leselkedőket, hallgatózókat. Könnyen bosszút állhatnak, betegséget, fájdalmat, halált terjeszthetnek.

A mangófa alatti hely hajnalig üres marad hát. Pirkadatkor egyszerre jelenik meg a földön a nap sugara és a fa árnyéka. A napfény fölébreszti az embereket, akik azonnal menedéket, árnyas helyet keresnek. Furcsa, de igaz, hogy az ember élete itt olyan mulékony és törekeny dologtól függ, mint az árnyék. Éppen ezért a fa, amely az árnyékot nyújtja, több, mint egyszerű fa – maga az élet. Ha villám csap a mangófába és elégeti azt, az embereknek nem lesz hova rejtőzniük az egető nap elől, nem lesz hol összegyűlniük. Ha nem tudnak gyülekezni, nem tudnak fontos dolgokban dönteni, határozatot hozni. Legelső sorban is nem fogják tudni történelmüket mesélni, amelyet pedig csak a fa alatti esti beszélgetések szájhagyománya tart fenn. Így aztán hamar elvesztik a múltjukra vonatkozó tudást, emlékezetet. Múlt nélküli emberekké, vagyis senkikké válnak. Elvesztik azt, ami összetartotta őket, szétszóródnak, ki-ki magányosan megy, amerre lát. Csak hogy a magányosság elképzelhetetlen Afrikában, a magára maradt ember egy napot sem bír ki, halálra van ítélve. Ezért aztán, ha a villám szétszabdálja a fát, azok az emberek is elpusztulnak, akik az árnyékában éltek. Ezt állítja a mondás is: az ember nem éli túl a maga árnyékát.

Az árnyék mellett a víz a másik legnagyobb érték.

– A víz minden – mondja Ogotemmel, a Maliban élő dogon törzs bölcse. – A föld a vízből származik. Meg a vér is.

– A sivatag megtanít arra – mondta nekem egy szaharai vándorkereskedő Niameyben –, hogy van valami, amit jobban lehet kívánni és szeretni, mint egy nőt. Ez pedig a víz.

Árnyék és víz – két tűnékeny, bizonytalan dolog, amelyek megjelennek, aztán eltűnnek, ki tudja, hová.

Két életforma, két helyzet: mindenkét, aki először kerül egy amerikai szupermarketbe, gigantikus, végelethatatlan sétálóutcába, mellette vág az ott felgyülemlett áruk gazdagsága, sokfélesége, az a rengeteg tárgy, amit az ember kitalált, előállított, aztán oda szállított, gúllakba rakott, polcokra tömődött, s ezzel elérte, hogy a vásárlónak nem kell gondolkodnia, mert korábban már mindent elgondoltak helyette, s neki csak a kezét kell kinyújtania, minden a rendelkezésére áll.

Az átlagos afrikai világa egészen más – szegény, nagyon egyszerű, a legegyszerűbb dolgokra – egy ingre, egy tálra, marék gabonára,

korty vízre – redukált világ. Ennek a világnak a gazdagsága és sokszínűsége nem anyagi, megfogható és látható alakban jut kifejezésre, hanem azokban a szimbolikus értékekben és jelentésekben, amelyeket az afrikai ember kölcsönöz a legközönségesebb, a beavatatlanok szemében értéktelen, jelentéktelen dolgoknak. A kakastollat például lehet sötét utat megvilágító zseblámpának tartani, egy csepp olajat pedig golyóvédő pajzsának. A dolgok szimbolikus, metafizikus értelmet kapnak, mert így döntött az ember, aki választásával ezeket a dolgokat más dimenzióba, a lét magasabb szférájába, a transzcendenciába emelte.

Egyszer Kongóban közel kerültem én is a titokhoz: megnézhettem a fiúk beavatási iskoláját. Ennek az iskolának az elvégzése után a fiúk felnőtt férfiakká váltak, szavazati jogot kaptak a törzsi gyűlésben, családot alapíthattak. Ha egy európai meglátogatna egy ilyen, az afrikaiak számára különleges jelentőségű iskolát, a csodálkozástól távra maradna a szája. Mi ez? Hiszen itt semmi sincs! Se padok, se tábla! Csak néhány tüskés bokor, száraz fűcsomók, padló helyett pedig hamuszürke homok. Ez lenne az iskola? És azok a fiúk mégis büszkék és elfogódottak voltak. Nagy tisztesség érte őket. A lényeg ugyanis a közmegegyezés volt, amelyet nagyon komolyan vettek, a mélységes hit: a hagyomány úgy tartotta, hogy az a hely, ahol a fiúk tartózkodtak, a törzsi iskola helyisége. A törzsi iskola pedig az életbe vezette a fiúkat, ezért hát privilegizált, tekintélyes, sőt, szent helynek számított. Egy jelentéktelen dolog fontossá válik, mert így döntöttünk. Képzletünk felkente, magasba emelte azt.

Jó példa lehet az ilyen megnemesítő transzformációra Leshina hanglemeze. Ez a Leshina nevű asszony Zambiában lakott. Úgy negyven éves lehetett. Serenge városka utcáin kereskedett. Különösebben semmivel sem tűnt ki. A hatvanas években jártunk, amikor a világ különböző zugaiban még találkozhatott az ember kurbli gramofonnal. Leshinának is volt ilyen gramofonja, mellé egy teljesen kopott, agyonnyúzott lemeze. A lemezen Churchill 1940-es beszéde volt, amelyben az angolokat önmegtartóztatásra, önfeláldozásra szólította föl. Leshina udvara közepére tette a gramofont, és fölhúzta a kurblival. A zöldre festett fémtölcsérből rekedt, mély hörgés, bugyborékolás hallatszott megszakítva egy-egy patetikus, de már nem érthető, megfejthetetlen kiáltással. A bámészkodó, idővel egyre népesebb hallgatóságnak Leshina azt magyarázta, hogy a tölcérből az isten szól, aki őt nevezte ki követének, és aki feltétlen engedelmességet követel. Leshinához egyre nagyobb tömegek zárandokoltak. Hívei, akik többnyire a nincstelen szegények közül kerültek ki, emberfölötti erőfeszítéssel szentélyt építettek az őserdőben, s ott imádkoztak. Minden istentisztelet azzal kezdődött, hogy Churchill recsegő basszusától transzba estek. Az afrikai vezetők azonban röstellik az ilyen vallási megnyilvánulásokat, és Kenneth Kaunda elnök katonákat küldött Leshina ellen, akik aztán a kultikus helyen lemészároltak több száz ártatlan embert, a harcok pedig porrá lőtték az agyagból tapasztott szentélyt.

Amikor egy európai Afrikában jár, a kontinensnek csak egy részét – általában a külső, gyakran nem is a legérdekesebb, és talán a legkevésbé fontos burkát látja. Tekintete a felszínen siklik, nem hatol mélyebbre, mintha nem hinné, hogy minden dolog mögött valamilyen titok lappanghat, és hogy ez a titok magában a dologban is benne rejtőzik. Az európai kultúra nem készített föl minket arra, hogy behatoljunk más világok és kultúrák mélyére, forrásaihoz. A kultúrák drámája – benne az európai kultúráé is – a múltban az volt, hogy első kapcsolataik leggyakrabban az alja népséggel – rablókcal, zsoldosokkal, botrányhősökkel, bűnözőkkel, rabszolgakereskedőkkel és hasonlókkal – való találkozások voltak. Akadtak, nagyrítkán, mások is – tisztességes misszionáriusok, lelkes utazók és kutatók, de a hangnemet, a színvonalat, a légkört évszázadokon át a nemzetközi rablóbanda alakította és határozta meg. Ezeknek a semmirekellőknek eszük ágában sem volt, hogy az idegen kultúrákat megismerjék, közös nyelvet keressenek azokkal, tiszteletet tanúsítsanak irántuk. Többségük sötét, buta, érzéketlen és kegyetlen, gyakran analfabéta bérenc volt. Csak a hódítás, rablás, gyilkolás érdekelte őket. Az ilyen tapasztalatok hatására a különböző kultúrák viszonya – a kölcsönös megismerés, közeledés, összefonódás helyett – ellenségessé, legjobb esetben közömbössé vált. Képviselőik – az említett gonosztevőkön kívül – távolságot tartottak, félték, kerülték a másikat. A kultúrák közötti kapcsolatokat a bűnözők monopolizálták, s ez határozta meg a kölcsönös viszonyok illetén alakulását. Az emberek megítélésére a legprimitívbb szempont – a bőrszín – nyomta rá bélyegét. A rasszizmus ideológiává lett, ennek alapján határozták meg az emberek a világban elfoglalt helyüket. Fehérek – feketék: ebben a szembeállításban gyakran mindkét fél rosszul érezte magát. 1894-ben egy Lugard nevű angol kis létszámú csapatával Nyugat-Afrika belseje felé nyomul, hogy elfoglalja Borgu királyságot. Először a királlyal szeretne találkozni. Csakhogy jön egy küldönc, aki közli, hogy az uralkodó nem fogadhatja őt. Ez a küldönc, miközben Lugard előtt állva az üzenetet közli, folyton a nyakába akasztott bambuszdedénykébe köpköd: a köpködés megvéd és megtisztít a fehér emberrel való találkozás következményeitől.

A rasszizmus, az idegengyűlölet, a megvetés, a másik kiirtásának szándéka az afrikai gyarmati viszonyokra nyúlik vissza. Ott már évszázadokkal korábban kitalálták és kipróbálták mindazt, amit a totalitárius rendszerek a XX. századi Európába átültettek.

Annak, hogy az afrikai kapcsolatok monopóliuma a már említett sötét bűnözők kezébe került, volt egy másik következménye is, nevezetesen az a tény, hogy az európai nyelvekben nem alakult ki az a szókinccs, amely lehetővé tette volna a más módon, nem európai világok megfelelő leírását. Afrika életének óriási területei maradnak érintetlenek, hozzáférhetetlenek az európai nyelvek bizonyos értelmű szegénysége miatt. Hogyan lehet leírni a dzsungel homályos, zöld, fullasztó mélyét? A fák, bokrok százainak mi a neve? Ismerem a „pálma“, a „majomkenyérfa“, az „euphorbia“ szavakat, csakhogy a dzsungelben nem nőnek ilyen fák, cserjék. Hát az Ubangi és Ituri mentén nő a hatalmas, tízemeletről faóriásokot hogy hívják? Minek nevezik a rengeteg fajta rovar, amellyel tele van minden, amelyek folyton csípi, marják az embert? Néha meg lehetne találni a latin elnevezést, de mit mondana az az átlagolvasónak, akinek nincsenek mélyreható növény- és állattani ismeretei? És akkor még nem is említettük a lélek, a hiedelmek, az emberi mentalitás egész területét. Minden európai nyelv gazdag, de csak saját kultúrájának leírásában, saját világának bemutatásában gazdag. Amikor más kultúra területére merészkedik, s megpróbálja azt leírni, fény derül korlátozottságára, fejletlenségére, szemantikai tanácstalanságára.

Afrika: ezernyi szituáció. A legkülönbözőbb, változó, egymással szöges ellentétben álló szituációk. Valaki ezt mondja: – Ott háború van. És igaz az. Másvalaki: – Ott nyugalom van. És neki is igaz az. Mert minden attól függ, hol és mikor.

Afrikában a gyarmatosítást megelőző időkben – vagyis nem olyan nagyon régen – több mint tízezer államocská, királyság, etnikai szövetség, föderáció létezett. Ronald Oliver, a Londoni Egyetem történésze *The African Experience* /New York, 1991/ című könyvében egy általánosan elterjedt paradoxonra hívja fel a figyelmet: szokássá vált azt mondani, hogy az európai gyarmatosítók végrehajtották Afrika felosztását. – Felosztását? – csodálkozik Oliver. – De hiszen az brutális, tüzzel, vassal végrehajtott egyesítés volt! A tízezer számot ötvenre redukálták!

De azért még így is sok minden megmaradt abból a sokszínű mozaikból – a kavicsokból, kockákból, kagylókból, fadarabkákból, fémlemezecskékből, levelekből kirakott, szemünk előtt vibráló képből. Ahogy egyre inkább belefeledkezünk ebbe a képbe, látjuk, hogyan változtatják az összerakás játék elemei a helyüket, formájukat, színüket, míg végül olyan látványban lesz részünk, amely szinte elkábit változatosságával, gazdagságával, színes villódzásával.

Néhány ével ezelőtt Tanzánia mélyén, a Mikumi Nemzeti Parkban töltöttem ismerőseimmel a karácsonyt. Szép meleg, szélcsendes este volt. Egy tisztáson, a szabad ég alatt állt néhány asztal, rajtuk sült hal, rizs, paradicsom, pombe nevű helyi sör. Mindenütt gyertyák, mécsesek, petróleumlámpák égtek. Kellemes, laza hangulatban ültünk. Ahogyan az ilyen esetekben Afrikában lenni szokott, mindenki mesélt, tréfálkozott, nevetgélt. Voltak köztünk tanzániai miniszterek, voltak nagykövetek, tábornokok,

törzsfőnökök. Már éjfél is elmúlt, amikor hirtelen úgy éreztem, hogy a megvilágított asztalok mögött kezdődő áthatolhatatlan sötétség hintázni, dübögni kezd. Minden nagyon gyorsan történt. A dübörgés erősödött, s hátunk mögül, az éjszaka sötétjéből előbukkant egy elefánt. Nem tudom, állt-e már olvasóim közül valaki szemtől szemben egy elefánttal, de nem állatkertben vagy cirkuszban, hanem afrikai őserdőben, ott, ahol az elefánt a világ veszedelmes ura. Láttára halálos félelem fogja el az embert. A csordájától elszakadt magányos elefánt gyakran valóságos ámokfutó, esztét veszített vadállat, amely rátámad a falvakra, széttiporja a kunyhókat, megöli az embereket és állatokat.

Az elefánt valóban hatalmas; átható, kutató tekintete van, és hallgat. Nem tudjuk, mi játszódik le böhöm nagy fejében, mit tesz a következő pillanatban. Áll még egy kicsit, aztán elindul az asztalok között. Az asztaloknál halotti csönd, mindenki mozdulatlanul, a félelemtől dermedten ül. Nem szabad mozogni, nehogy feldühödjön az elefánt, mert gyors állat, nincs előle menekvés. Másfelől viszont, ha az ember mozdulatlanul ül, kiteszi magát a támadásnak: a mázsás súlyú lábak halálra tapossák.

Az elefánt tehát föl-alá sétál, nézegeti a terített asztalokat, a fényeket, a megdermedt embereket. Látszik a mozgásán, fejének himbálódzásán, hogy ingadozik, nem tud dönteni. És így tart ez a végtelenségig, az örökkévalóságig. Egyszer csak elkapom az állat tekintetét. Komoly, súlyos pillantásokat vetett ránk, valamiféle mély, mozdulatlan szomorúság volt abban a nézésben.

Az elefánt végül, miután néhányszor körbejárta az asztalokat és a tisztást, otthagyt minket, eltűnt, beleolvadt a sötét éjszakába. Amikor abbamaradt a dübörgés, és a sötétség újra mozdulatlaná vált, a mellettem ülő tanzániaiak közül valaki megkérdezte: – Láttad? – Igen – válaszoltam még mindig dermedten –, egy elefánt volt. – Nem – mondta az illető. – Afrika Szelleme jelenik meg mindig elefánt alakjában. Mert az elefántot egyetlen állat sem képes legyőzni. Sem az oroszlán, sem a bivaly, sem a kígyó.

A beállt csöndben mindenki szétszéledt a házakba, a fiúk pedig eloltották az asztalokon égő gyertyákat, mécseseket. Még éjszaka volt, de már közeledett a legkáprázatosabb afrikai pillanat – a napfelkelte.

(Vége)

Fordította: *Szenyán Erzsébet*

Dobozi Eszter

Kettőztető

„...értelmetlen minden óra,
minden perc, amely megíratlan
múli el.”
(J. A. jegyzeteiből)

átszínezhető volna csak,
átfesthető,
mint táblaképeken
a tér, a fény, a láz,
le nem törölhető
most már sosem az a
túlzottan is korai lángolás,
melyben ott az eperfa állt,
az eperfa lombja, no meg a kútgém
s a káva; az OdaFönn,
mint feneketlenség, mint az odabenti
mélység, sértetlenül, mi több,
sebezhetetlenül feszült
és egyszerre tündökölt,
mint mikor valami vagy valaki
lassún, célszerű izzásban ég el...
szemmagasságban s kissé afőlött
zöld volt e tűz, és aranyba játszó;
s mindezek alatt, között
két kicsi zsámoly; két konyhaszék
fölébe – mint rajzasztal fölé –
két fejecske hajolt, s a nyak, a váll,
két-két karocska, kezekben toll,
mártogatott, s ecsetke járt,
és ahogy szállt, ahogy repdezőn
dolgoztak, vonások, hullámok, foltok
futkostak föl-le, és széltől a szélíg
haránt vonuló sorokban is,
egyszerre – kettőzött tükörben –
ott volt: papír négyszögébe gyűrve
lombnak lángolása, az éteri tűz,
a zöld és arany, kifogyhatatlan
áramokban a magas, a mély, a kék,
s kettőzötve a tárgyak, az árnyak,
mindaz, mi sértetlen és sebezhetetlen áll...
nem felejthetem! s azóta is
csak ez hív, küld és terel,
ez táncoltat és vonattat té s tova,
ez! hogy el- s feltűnnek a dolgok
e kettőztető átszenderülésben,
s e kettőztetésben oly boldogok...

Nyelvtan

„...Dsuang Dszi álmódja a lepkét
a lepke őt és mindhármunkat én.”
(Szabó Lőrinc: Dsuang Dszi álma)

ki száműzött volt egyik életében
egy másikban volt csak egészen otthon
otthon ki volt egyik életében
egy másikban volt száműzetésben
ő volt-e otthon
száműzött volt-e ő
otthon ő volt-e

ő volt száműzetésben
volt ő otthon
volt száműzetésben ő
ki...
ő volt-e ő
ki ő

Ismét

*ugyanaz a kéz, a kéz!
ugyanaz a zölddel kevert
kék, alatt és odafönt:
ismételve megint csak ugyanazt,
a nyárfákat odatúl,
ugyanaz a repdesés
és cirregés, a fűvek
éneke, köveké,
a lépcsőn bár fölfelé –
semmi ahhoz föl nem ér,
mit az első pillantás befog.*

Háy János

Átok

*Halj meg férfi!
Okádd a földre
lelkedet!
Tépj sárkányt
a szívről,
repíts le
szívet magadról!
Legyél anyag!
hús és dög,
amiben rohad a sár
és rohad a föld.*

Fogamból felcsap

*Fogamból felcsap a nő
íze, ahogy mosom,
ez nem esztétika,
mondom a szagban,
és nem szerelem.*

Vissza, ha nem

*Visszajövök, ha nem
szólsz bele időbe.
Élek és nem.
Osztódik az ember,
hányódik: pusztult és
pusztulni való részek.
Át oda és vissza.
Rángat a szál.
Szálaz az ideg.*

Döntött mert

*Döntött, mert
dönteni kell – azt
mondja –, nem szeret.
Mától. És holnaptól nem.
Keres az utcán valakit,
aki erőszakot tesz,
nekilöki a falnak,
szétrúgja a lábát,
ahol tegnap a kutyával.
Döntött, mert kell,
nem szeret,
így megy el az utcán
a diszkont felé,
ahogy az öregek.*

Az orromhoz

*Az orromhoz először
az ujjam,
utána a szájba, a nő
éppen elfordul,*

az ablak csupa pára.
Ez maradt belőle,
kinek gőz, kinek méreg.
Nem tudtam, húzzam-e
tavaszig, vagy most
végezzek vele télen.

Élni hogy

*Élni, hogy nem.
A vízben halak
ússzák meg.*

Szeretsz?

*Szeretsz?
Nem.
És nem is jó veled.
Nekem öreg,
neked gyerek.
Apa nem kell,
anya nem leszek.
Szeretsz?
Nem.
És nem is igen,
csak nem.*

Lichter Péter

Szitakötő

*Lagúnák gyöngyszemével csókolod
a zöld, zörgő nádat a lápon.
Szivárvány szárnyadon kéken ég az
est kameválja, egy fény-nyalábon.*

Szigetvár, 1999. június 16.

Most

*Délután, mikor édes már a táj,
véresen fűtyül a színes némaság,
a macska most puha, kék tavi pámafény,
álmosan tunya, zöld meleg fekhelyén.*

1999. május 12.

A szép

*Gyarló testek sárga, édes őre,
szilva kortyú nedves temetőre,
ifjú, kortalan lázadó szíves
szerelemre ráborulsz színes
macskaháttal, te szertelen kamasz.
Alszol mindenütt, ahol szó nincsen,
halálon is, a kortalan kilincsen,
s hol holtra fagyva tél, s születik tavasz.*

1999. május 14.

Nagy Miklós

Szilárdy Leandertől Mócli bérkocsisig

(Jókai írói névadásáról)

1. Bevezetés

Az írók számottevő része valamilyen „üzenetet” bíz szereplői nevére, ezzel is jellemezni akarja őket a szó legtágabb értelmében. Az írói (irodalmi) névadás területén két kategóriát már régóta kiemelt az onomasztika (névtan). Az egyikbe a Nyúzók, Rák Bendék, Rideghváryak, vagyis a beszélő (leíró) nevek tartoznak, a másikat Jenőy Kálmán, Eszéki Flóra fémjelzi. Róluk, csoportjukról olvashatjuk Sőtér Istvánnál: „(...) a dallamos csengés a lélek összhangjáról, nemességéről tanúskodik.”¹ A magánhangzók összeválogatása, az emelkedő vagy ereszkedő lejtés, a folyékony, nazális, sziszegő mássalhangzók mind alkalmasak arra, hogy rokonszenves, illetve kellemetlen benyomást keltsenek a nomenek viselőiről. A szerző ilyenkor hangfestéssel állítja elének hőseit, ám ez a módszer jóval rejtettebb, inkább közvetett jellegű, szemben a nyíltan szemantikai rendeltetésű elnevezések használatával.

Ne feledjük el azonban, hogy leíró névadással élt Jókai Dömsödi Góliáth János (H), meg Brazovics Athalie (AE) esetében is. Az egyiknél a Bibliát, a másiknál talán inkább Racine munkásságát kell ismernünk ahhoz, hogy a név a mi számunkra is beszéljen, alkotói szándékot hordozzon. Csupán a tájékozatlan ember hiheti azt, hogy bármilyen művészi törekvés műfaj, stílusirány hajlik, alkalmas a leíró nomenek használatára. Ez az eljárás nagyon illik az eszmét hirdető, büntől, ósdiságtól elrettenteni kívánó vagy az allegóriát kedvelő művészi alkathoz. Elsősorban tehát az irányregényekben, szatírákban, szatirikus komédiákban, kátékban, pamfletszerű írásokban bukkanhatunk rá a megjelenésére.

Az angol regény történetének kutatói (pl. Ian Watt)² figyelmeztetnek arra, hogy a XVII. század folyamán háttérbe szorultak a jelentésanalízis könnyen érthető – lefordítható nevek. Az ókori mitológia, az ”- és Újszövetség szintén egyre kevésbé számított névadási forrásoknak. 1680-ban Bunyan még Mr. Badman (Rosszember) életét és halálát beszélte el nagyhatású erkölcsrajzában, de jó félszázaddal később már ilyen címadással találkozhattak a kortársak: *Joseph Andrews*, *Tom Jones* (Fielding); *Clarissa Harlowe*, *Sir Charles Grandison* (Richardson). Vagyis éppen a legnépszerűbb, legkiválóbb mesterek hívták főalakjaikat teljesen hétköznapi módon. (Az is figyelmet érdemel, hogy hivatalos iratok, jelentések módjára a szokásos névegyüttest vonultatták fel, nem elégedtek meg pusztán a keresztnévvel. Az élő, és még hosszabb ideig fennálló hagyomány mást diktált volna. Goethe a *Vonzások és választások* (1809) három főhősét így emlegeti: Eduárd, Charlotte, Otília, a negyediknek pedig pusztán a katonai rangját árulja el.) Watt bölcselati háttérrel rajzol a pusztán technikainak látszó változás mögé: a régebbi epikus az *általánost* hangsúlyozta személyeiben, ezért emlékeztetett erkölcsi tulajdonságokra, irodalmi, vallási tradíciókra onomasztikájában. A felvilágosodással együtt kibontakozó *individualizmus* megkövetelte a konkrét személyiség megjelenítését, annak minden járulékos vonásával. Fokozódott a valósághoz való hűség, bemutatkozott a korai realizmus.

Tehát választhat a művész egy harmadik megoldást is: nem törődik a lélektani – erkölcsi jellemzéssel, olyan nomeneket oszt kis szereplőinek, amelyek valószerűek, megfelelnek az adott figura vallási – nemzeti – társadalmi hovatartozásának, esetleg az uralkodó névdívatnak. Ezt a módszert követték a realizmus – naturalizmus képviselői. Fielding állítólag egy előfizetési ívet bönghésztet utolsó regényét tervezve, Flaubert a sírkövekről (is) gyűjtögetett névanyagot. A sokat és gyorsan fogalmazó, esetleg a folytatásos regény ígájába gömnyedő epikusok gyakran felületesen kezelték a kérdést: Mikszáth rokonszenves fiatalemberei többnyire négy keresztnéven osztoznak,³ Jókai sokszor fölcserélte hősei (hősnői) utónevét, nemcsak a hírlapi közlés, hanem még az első kiadás szövegében is. Lélektani kompozíciókban, ahol a szerző nagyon is törődik a hangszimbolikával, a nomenhez kapcsolható képzetársításokkal, természetesen elképzelhetetlen az ilyesmi. (Sokat idézett példa erre Kosztolányi vallomása Édes Anna nevééről.)

2. Az ezernyolcszáznegyvenes évek

Ennek az időszaknak onomasztika szempontjából két igen szembetűnő vonása van. Egyik a leíró nevek továbbélése (színpadon is). Másik a nemzeti jelleg hangsúlyozása, ami az önkényuralom idején még fokozódik. Széchenyi a *Hitel*-ben⁴ örömmel jegyzi meg „Hány régi szép magyar név jelöli már hazánk serdülő fiait”; ezek közé sorolja a következőket: „Kálmán, Béla, Geza, Gyula, László, Dénes.” Kálmán, Béla, László az Árpád-ház királyaira emlékeztettek, s ide tartozik az Endre szintűgy. Virágzott a hun-magyar rokonság, továbbá a honfoglaló ősök, vezérek kultusza, így emelkedett lassanként népszerűvé az Attila, Aladár, Csaba (ők a nagy király fiai) valamint az Árpád, Géza, Gyula, Zoltán, Zsolt. A középkorig visszavezethető az Ödön; s vele a reformkortól kezdve összecserélt Jenő (lásd Jókainál a KEF-et), aki az egyik honfoglaló törzs névadója. A nemzeti sajtóságok kiemeléséhez csatlakozott a népiesség gyorsan hódító áramlata: parasztok, pásztorok, közkatonák, betyárok, mellettük a falusi mesteremberek, kántorok, tanítók, nótáriusok bemutatása nélkül alig volt elképzelhető nagyobb elbeszélés, zsánerkép-fűzér. Az eredetileg felsőbb körökbe vezető regényműfaj sem állhatott ellen a népiesség ostromának. Figyeljük meg egy pillanatra a következőket: Piszte Pista, Rigó Ferke (Kuthy Lajos, *Hazai rejtelmek*; Vica asszony (Jókai, *A serfőző* című elbeszélés.) Mindhárom esetben országszerte ismert becézé alakokról van szó. Csakhogy eddig az igényes szépprózában nem kaptak polgárjogot!⁵

Bárhol nyitjuk fel *A falu jegyzőjé*-t, beszélő cognomenek ütnek meg a szemünket. Legnagyobb részük a vármegye bűnös tisztviselőit állítja pellengérré (Nyúzók, Kenyhazi, Konkolyi, Karvaly, Kánya, Sáska), de akadnak tisztán a vagyoni állapotról, foglalkozásra utalók (Pennaházy, Talléros János, Úveges Jancsi). Az utóbbiak nem nevezhetők eredetinek, szellemesnek, el is fárasztják az olvasót. A nemesurak családnevei az unalomig egyformák: Bántornyai, Kislaky, Szentvilmosi stb. Azaz a birtokai után nevezte el őket Eötvös. Ez az eljárás általánosan jellemző múlt századi elbeszélőinkre. Elég hosszú ideig Jókai is élt vele, a hatvanas évek végéig ritkán szakított e szokással. Ellenpélda: Fehér Gyula (FV), Harter Nándor (SZB). Eötvös alig terjeszti a felújított régi neveket fiatal alakjait elének állítva. Legfeljebb Kislaky Kálmánra hivatkozhatunk, Réty Etelkára nem, mivel Dugonics az Etelkát már 1786-ban bevitte a köztudatba.

Kuthy Lajos – minden tekintetben különködni szerető lelki alkatával – igen tarka névanyagot szór szét a *Hazai rejtelmek* lapjain. Rikítóan magyaros-archaikus és irodalmiaszkodó pl. ez: Örsy Zalánka. Az előkelő Szalárdy familia félreállított sarja: Ödön, aki Évit,

parasztlányt vesz feleségül, ő maga ragadványnevet kap: az árva halász! Hosszabb magyarázat helyett érzük be az alábbi – még nem említett – népi szereplők felsorolásával: Poltrás (szolgálólány), Csonka (egyik fülére sérült), Kondás, Harangi talyigás, Kopogó (betyár), Nyúl Iczik (zsidó kereskedő). Minthogy az író Eugčne Sue-nek s társainak hű követője, nem mondhat le a rafinált gonosztevőkről (Márk orvos), harácsoló bankárokról (Löbl Simon), s enyhítésül egy kivételes szépségű énekesnővel örvendeztet meg (Athea).

Nagy Ignác szintén sokat tanult Sue-től. Fiatalabb kortársával szemben nem az érzések, hangulatok, különleges látványok halmozásával törekedett a sikerre. Azt akarta bizonyítani zsánerképeinek sorával (*Magyar titkok*), hogy szemfüles riporter, mindenfelé megfordul Pest-Budán. Bűnügyi történetében Bendének hívják a gonosztevők bátor üldözőjét, akinek legfőbb ellenfele a több álnevet – gróf Beattini, báró Dalmer – használó Sobri Jóska. A Bende alak természetesen a Benedekből vezethető le; nem zárható ki az újjáélesztett Endre hatása sem. A regényfigurák onomasztikájában nem mutat eredetiséget (Móricz zsidó, a felesége: Eszter; Börger Lenke, a csinos polgárlány).

A *hóhér kötele* elriaszthatja az olvasót gyermekes szélsőségeivel, ám névadásának változatosságát senki sem tagadhatja. Míg Betti neve A *karthauzi* hatását bizonyítja, a másik hősnőnek, Rózának elkeresztelése személyes ifjúkori emlékekkel magyarázható. Hiripi Gáspár, a „korhely jószívűséget” megtestesítő cimborá olyan bizarr nomen és cognomen kapott, amely tökéletesen megfelel egyéniségének. (Figyeljünk föl az i-hangok halmozására, az á-k elnyújtottságára!) Egész akkori irodalmunkat feláshatjuk, míg olyan markáns részletet találunk a névvarázsról, mint amely Róza szavaiból bontakozik ki a 3. fejezetben. A lányt már megismerkedésük előtt elbűvölte Andorlaci Máté – pusztán a neve csengésével. „Valami különöst, valami megmagyarázhatatlant éreztem” – vallja be utóbb Róza szerelmének.

Jókai első regénye, a *Hétköznapiak* (1846) eszméivel, népiességével, Alföld-imádatával nagyon közel áll Petőfi költeményeihez; a kései francia romantika motívumai közül rokon műveikben az igazságtévő bosszúállás (önbíráskodás) hirdetése. Andorlaci ebben egészen megegyezik Bálnai Körmös Istvánnal. Jóság meg gonoszság szembenállását bibliai képzetársítások éppúgy megjelenítik, mint a beszélő vagy hangfestő nevek: az elvetemült Dömsödi Góliáth(!) család Bálnai Körmös mellett harcban áll a széplelkű-szépnevű Szilárdy Leanderrel, míg az ártatlan Zilányi Jankát a kerítő Bókvárné akarja megrontani. A másik fiatal teremtés, Bálnai Körmös Lilla Csokonait idézi emlékezetünkbe. A Rónai családnevet hárman is viselik a *Hétköznapiak*-ban. Ez bizony ügyetlenségre mutat, másfelől fiatalok lelkendezésére, mintha a pályakezdő nem tudna betelni a rónaság dicséretével. Sue nyomán járva írónk kiválasztja a tolvajnyelvű is a megfelelő elemeket: az ifjabb Dömsödötől fölbérelt két zsványt így hívják: Topa, Telezsák. Hozzájuk csatlakozik egy hitvány diák a református kollégiumból, akinek ragadványnevét (?) még nagy kezdőbetűre sem érdemesíti a szerző: ő a százgalléros (százgallérú énekes).

A nagyrészt 1848-ban megfogalmazott *Szomorú napok* (1848-1856) nem jelent előrelépést pályáján. A cselekmény veleje az, hogy egy elmaradott és elnyomott, többségében szlovák faluban lázongást idéz elő a kolerajárvány és a pánszlávizmus 1831-ben. A lakosság nem magyar voltát a mellékszereplők felsorolásából is érzékelhetjük: Bodza Tamás, rektor, Iván, hóhérlegény, borzas Hanák a harangozó, Zudár Péter, hóhér. A bodza szó szláv eredetű, a hanákok cseh törzs a hajdani Morvaországban, Iván ősei akár Oroszországból is jöhettek. Victor Hugo korai alkotásaiban mindig lelhetünk valamilyen rejtélyes törpét vagy állatembert (Habibrah, Quasimodo), ezek rokona itt „a szegény féleszű fiú”, Mekipiros. Kecskékre, faunokra gondoljunk a groteszk szóalak hallatára? A regény borzalmakat halmozó összképébe mindenesetre beleillik.

Később majd jobban jellemzi szerzőnket az „ösi” és a leiró nevek használata. De most is tud már vonzóvá vagy taszítóvá tenni valakit pusztán az elnevezéssel. Kedveli a romantikus szélsőségeket, mégis érezhetjük képességét a hazai légkört megteremtő nomenek, cognomenek alkotására. Igaz, e tulajdonsága egyelőre jobban érvényesül novelláiban, kivált a humorosakban (*Sonkolyi Gergely*; a *Csataképek* kötet számos darabja.)

3. Másfél évtized regényei (1850-1865)

Jókai az önkényuralom idején a legnagyobb becsvágygal és sikerrel a romantikus nemzeti irányregény műtípusát alakította ki. Ennek jellemző vonásai: a hazai történelmi mozgalmakat örökíti meg, néha csak pár esztendő (*Az új földesúr*), máskor évtizedeket hátrálva az időben. Széles korrajzot nyújt, gyakran valóban megtörtént eseményeket, közismert személyeket is beolvaszt könyvébe. Éles és tiszta a konfliktus a szembenálló táborok között, ingadozókról, tartósan semlegesekről alig esik szó, maguk az erősen eszményített hősök a Jót, az Erkölcösöt, ami ezzel Jókainál egyértelmű: a szabadelvű nemzeti ügyet képviselik. A névadás szemantikailag vagy áttételesen (történelmi-társadalmi képzetársításokkal, a hangzásvilág segítségével stb.) hívja fel a figyelmünket arra, hogy ki melyik oldalon áll.

A hősök többségükben fiatalok, őket kell kiemelnünk az *Egy magyar nábob*-tól (1853-54) a *Mire megvénülünk*-ig (1865) sorjázó művekből: Szentirmay Rudolf (EMN-KZ), Kárpáthy Zoltán, Fenyéry Endre (RJT), Malárdy Kálmán és Gutai Lőrinc (ECS), Vámhidy Szilárd (SZG), Fehér Gyula (FV), Lávay Béla valamint Zeleji Róbert és Pusztafi (PD); végül az Áronffy testvérek: Dezső meg Loránd (MM). (Az ötvenes évek elején szerzőnk a történelmi vagy idegen országban lejátszódó témákat kedveli. Ezek onomasztikája – mint általában a nem magyar elnevezéseké – nem célunk.) A nemzeti nomenek kimutatható a felsorolásban, nehezebb magyarázatot találni a következőkre: Rudolf, Róbert, Loránd, illetve Lőrinc, Szilárd, Dezső. Dezsőt meg Szilárdot a kései (romantikus) nyelvújítók kedvelték – kedveltették meg. Az egyiket középkori használata – Desiderius Dezső – okán, a másikat azért, mert a Konstantin magyarítása. Loránd a *Roland-ének*-re emlékeztetett, a másik két idegenből érkezettnek is régi századok adtak rangot és fényt, s mindhárom elterjedt a germán és román nyelvekben. Néhány esetben az utóneveket olyan magánhangzók alkották, amelyek hiányoztak a cognomenből, ekként kiegészítették, zengzetesebbé változtatták azt (Szentirmay Rudolf, Gutai Lőrinc, Áronffy Dezső.)

Az abszolutizmus – elnémetesítés kora szellemének megfelelően a hazafias héroszokkal küzdő alakok többnyire idegenes hangzású nomeneken, cognomeneken osztozkodnak: Abellino, Dabroni, Manó (KZ), Krénfy (Krénffy) Adolf (RJT), Hátszegi Lénárd (SZG), Straff Péter, doktor Grisák, Mikucsek (ÚF). A nábob unokaöccse az Árpádházra emlékeztető, s a reformkorban fölélesztett Bélát dobta el olyasmiről, ami korábban egy tucatdrámában reszkettette meg a színpalakat. Abellino, a bandita ugyanis a svájci német Heinrich Zschokke „alkotásának” címszereplője.⁷ A Hátszegi báró cognomenje inkább román, mint magyar. A névadó terület – földrajzi medence Hunyad megyében – a XVIII. század végére már nagyrészt elrománosodott. A spionkodó Straff alsóruhaként váltogatja neveit: kezdetben a hősies csengésű Richárdot (Marczián R.) ölti fel, majd Brazeszki Bogumil, szabadságharcos lengyel grófként mutatkozik be.

A kártékony vagy üresfejű személyek leleplezésében nagy szerep juthat a komikus hangzásnak (Kecskerey meg Maszlaczkó Gábor a Kárpáthyak történetében); az ellenszenvet keltő, gúnyolódó jelentésnek: Kutyfalvi Bandi (EMN), Bárzsing Vilmos meg Fertődy

Boldizsár (PD), Ludvéghy Lipót és Torhányi András (FV), Bálnokházy tanácsos meg Sárkölyi János (MM). Torhányi hallatára eszünkbe jut a turha (sűrű nyálka, köpet) szó, a bárszing (nyelöcső) igen jól illik a falánk, törtető fiatalemberre. Sárkölyi gonosz képmutató, a tanácsos cognomenje joggal rejti magában az *álnok* jelzőt. Jókai általában mérsékli magát a beszélő alakok felhasználásában: Gyáli József vagy Pepi (MM), e könyv harmadik negatív figurája például szinte eufonikus nomenel dicsekedhetne! Prózájában a nők igen ritkán kapnak nem áttételes beszélő nevet.

Nem feledkezhetünk meg arról, hogy a gazdag írói névtárból egészen mást örökölt az ifjabb nemzedék (mondjuk: a jurátusok), mint a hűsz – negyven esztendővel korosabbak (a táblalírák). Válogatás után a következőket mutathatjuk be az olvasónak: Kárpáthy János (EMN), Kőcserepy Dániel, Tarnaváry (KZ), gr. Brenóczy István meg Lippay Károly (RJT), Malárdy Xavér Ferenc és Gutai Thaddeus (ECS), Lapussa Demeter (SZG), Garamvölgyi Ádám (ÚF), gr. Somlyóházi s Málai Máté (FV), Fertőy Boldizsár (PD), Sárkölyi János majd Topányi Samu (MM). A sajtó 1853-ban közölte a kisregény terjedelmű *Kedves atyafiak*-at. Ennek idevágó névalakjai: Berkessy Gábor, Gulyássy Menyhért, Kassay Lőrinc.

Feltűnő, hogy idősebb férfiak nem viselik sem a felújított vagy frissen alkotott (Béla, Endre, Szilárd, Zoltán), sem a külföldről importált (Loránd, Róbert, Rudolf) utóneveket. Másfelől gondoljuk meg, hogy 1870-1875 között Debrecen református lakói fiúgyermeküket az alábbiak szerint kereszteltették (gyakorisági sorrendben az első tizenkét alak): József, István, Sándor, János, Mihály, Ferenc, Lajos, Imre, Gábor, Gyula, Károly, László. Itt már jól kimutathatók az egyezések (István, János, Ferenc, Gábor, Károly), vagyis a képzeletszülte „öregek” közelebb álltak a megszokott, közkedvelt nomenekhez, mint ifjabb társaik. (Mellékesen jegyezzük meg, az említett debreceni jegyzék már tartalmazza Kálmánt, Bélát, Gézát az első *hűsz* sorában.) Természetesen akadnak névritkaságok, bár azok magyarázata eléggé egyszerű: Gutai, a református pap hozzájuthatott a héber eredetű *Tháde*-hoz (Thaddeushoz), Lapussa *Demeter* pedig ortodox felekezetű görög vagy szerb bevándorolt lehetett.

Említést érdemel az utónevek hiánya Tarnaváry főispán meg gr. Somlyóházi szerepeltetésében. E gyakorlatra ugyan találhatunk más példát is: Kovács jurátus utóbb ügyvéd, Bogozó fráter szintén jurátus – mindkettő: KZ – hasonlóképp járt, ám esetünkben ez talán a rang és tekintély hiányával indokolható. Nyilvánvalóan írói megbecsülést fejez ki az, hogy egy-két iparosember nomenjét és cognomenjét egyaránt megismerheti az olvasó (Barna Sándor, Boltay János a *Nábob*-ból, Kapor András a *Politikai divatok*-ból). Ámde Fromm, a pozsonyi pékmester (MM) csak a vezetéknévvel van jelen. Ellenszerves, nagyképű főúri párbajsegédek megjelenésekor (EMN) pusztán arról értesülünk, hogy az egyiket Liviusnak, a másikat Konrádnak hívják. Minél alább szállunk a társadalmi ranglétrán és a regénybeli szereposztás lépcsőin, annál kurtább, egyszerűbb az elbeszélői bemutatás: az öreg Kárpáthy jószágigazgatója, Varga Péter, közvetlen környezetét Palkó hajdú, Vidra cigány, Gyárfás, a fűzfapoéta alkotja. Ankerschmidt lovag kastélyában találjuk Missz Nataliet, a nevelőnőt meg Guszit, az erélyes kisnást.

Századvégi munkáiban írónk szinte hajhászta azt, ami csupán a naptárban, távoli országokról szóló újsághírekben, operákban bukkan fel névanyagként. Különösen így tett a női nomenek esetében! Gondoljunk Cenerentolára (NŐ) vagy Coronillára, Diadalmára (ÖNVE). Az EMN és a KZ lapjain sokkal több mérsékletet mutatott – még az előkelő körök bemutatásában is. Rudolf gróf felesége Eszéki Flóra, leányuk Katinka, Mayer Fannyt említenünk sem kell. Kőcserepy tanácsos gyermekét – a kordivatnak megfelelően – Vilmának keresztelték; „excellenciás neje” megelégedett az Evelinnel, ami az Éva francia-angol megfelelője. Polgárias névre hallgatnak Ankerschmidt lányai is: Hermine, Eliz (utóbb Erzsike.)

A többi mű esetében már nehezebb véleményt formálni. Fussunk hát végig a rövidített névjegyzéken: Irén, Cynthia (RJT), Henriette (SZG), Judit és Szerafin (PD), Fanny, Melanie, Cipra s maga Bálnokházyné, azaz Hermine (MM). Végül Amália, Cecil, Szeréna (FV). Ladó János közismert *Utónévkönyv*-e szerint Cipra kivételével mindegyik bekerülhetett a XX. század végén az anyakönyvbe, legfőképpen az adott esztendőben (1967) nem választotta egy szülő sem. Több, ma elavultnak tetsző nomen (Melanie, Szerafin) Jókai idejében csaknem népszerűnek számított. Nehéz volna eldönteni, hogy az angol irodalomban sokszor kiválasztott Cynthia kinek a hatását mutatja. Mayer Fannyval kapcsolatban természetesen gondolhatunk Kármán József hősnőjére, amint ezt már Greguss Ágost 1854-es bírálata megette. Érdemesebb azonban utalnunk a nagy többségében németajkú Pozsonyra, ahonnan mindkét leányalak származott. Hermine – hazai változata Hermina – viszi el a pálmát a gyakoriságot tekintve, mert Malárdy Ferenc (ECS) gyermekét is erre keresztelték. Az ifjú hajdon alighanem a magyaros, komáromi légkör miatt viselte a Hermina variánst.

Nagyon nehéz az idősebb asszonyok, vénkisasszonyok nomenjét megállapítani. Ugyanis általában csak a cognomen, a férjek vezetéknéve kerül eléink. (Például: Dobokyné, Malárdyné, özvegy Lávayné, Málainé.) Az Áronffy családon belül be kell érünk az ilyen megjelöléssel: *édesanyánk*, *nagyanyánk*, *apám anyja*. (Ez a könyv bensőséges légkörét, az első meg a harmadik személyes előadás válogatását tekintve egyáltalán nem meglepő.)¹⁰ Hadd mutassunk be most néhány nagynénit, zárójelbe téve már megismert unokahúgukat: Mayer Teréz (M. Fanny), Malárdy Eudemia (M. Hermina), Lángainé, Matild (Lapusa Henriette), Gyöngyi Sarolta (Hargitay Judit). Az utónevek – a reformkori gyakorlatot nézve – aligha mondhatók ódivatúaknak, az Eudemia inkább különleges (maga a szerző sem él vele másutt), mint régies. Judit néje a nemzeti romantikától felkarolt titulust kapott: Saroltában Géza fejedelem hitvesét tisztelték, akit maga Jókai is ünnepelt népszerű történelmi összefoglalásában (lásd *A magyar nemzet története* Az amazon fejezetét.)

Egyébként Sarolta a címszereplője Erkel Ferenc vígoperájának, amelyet 1862-ben mutattak be; vagyis akkor, amikor a Hargitay Juditot meg nagynénjét szerepeltető PD-füzetekben történő – közlése megindult. Ez is mutatja, hogy „korszerű” nomenel van dolgunk. Az anyák, nagynénik generációjához – föltehetően református személyekről van szó – a bibliai, ószövetségi keresztnevek illettek a valóságban (Sára, Zsuzsanna, Eszter, Anna).

Tehát írónk ekkoriban nem törődött a névdivattal, nem alkalmazta a női nemzedékek megkülönböztetésére? Ez az igazság, s ugyanez áll társadalmi-rendi vonatkozásban is. A mágnáskisasszonyokat és delnőket többnyire ugyanúgy hívja, mint a köznemesi, polgári sarjakat. Rámutattunk erre már a KZ, ÚF kapcsán, ám újabb bizonyítékot találhatunk a FV-ban: itt Somlyóházi gróf idősebb gyermeke szintén Szeréna, mint a tizenkét esztendővel később (1875) megjelent ETŐ lapjain a szegény, félvezet a kálmáni papleány. Később, amikor parasztok (nagygazdák), bányászok is megjelentek kompozícióiban kissé megváltozik a helyzet. Szemléltethetjük ezt olyan felsorolásokkal, amelyekben a főnemesi nomen áll az élen, gondolatjellel elválasztva a többitől: Dorothea (Dorotty) – Cilike, Erzsike (ESM); Angéla – Evila (Éva) (FGY). Ezt a gyakorlatot azonban mellőzi néhány esztendővel utóbb az ETŐ-ban, ahol a grófnő egyszerűen: Hanna.

A fiatal leányokat az elbeszélő általában utónevükön említi, és az esetek többségében hasonlóan jár el az ifjú hősökkel szemben. Kárpáthy Zoltán, Garamvölgyi Aladár megmarad Zoltánnak, Aladárnak a különféle szituációkban. Ugyanez ismétlődik néhány idősebb főalak szerepeltetése során, legfeljebb megtoldva az úr címmel: Jancsi úr, János úr. De Abellinónak az úr nem jár ki, s a hajdani alispán – Garamvölgyi – csupán kivételesen kap Ádám úr címezést a cognomen helyett. A *Dilógia* (EMN, KZ) szövegében az ellenséges erők képviselőit (Kőcserepy, Maszlaczy) megurazzák vagy felruhazzák hivatali címükkel. Ritkán hangzik el az ilyen intrikusok nomenje, doktor Grisák esetében adós is marad vele a regény.

Becéző formák alkalmazására nem kerül sor, a vonzó ifjak, férfiak esetében. A nábob fia nem *Zoli*, az Áronffy testvéreket senki

sem emlegeti *Deske* vagy *Lóri* gyanánt, Gyáli Józsefet, a fivérek áruló barátját azonban *Pépo* (Pepi) „becenéven” szidalmazza Dezső egy kiélezett jelenetben. Parlagi nemesek, léhűtő arisztokraták kicsinyítőképzős nomeneket viselnek: *Misztí*, halljuk Misztizlárról (KZ), míg Jancsi úr ivócimboráit így hívják: Horhoi *Miska*, Csenkő *Laci*, Kalotai *Frici*, Kutyfalvi *Bandi*. A közsokással ellentétben tehát nem az értékes vagy szeretetreméltó személyek jussolják a becézőnevet. Éppen fordítva! Mikszáth nagybirtokos aranyifjai, dzsentrí ivadékai szintén becéznek, miként a narrátor is. Ferinek, Menyusnak, Miskának szólongatják egymást, sőt az *Új Zrínyiász* VI. fejezetében a legnagyobb magyar is megkapja tőlük a (Széchenyi) Stefi elnevezést.

E pályáiv nagyepikájában kétszer ismétlődik a Kálmán; egyszer Malárdy, máskor Lapussa cognomennel. Ha odébb toljuk az 1865-ös időhatárt, akkor rábukkanunk az ESM (1872) Jenőy Kálmánjára. Vele aztán véget ér e keresztnév pályafutása. Általában Jókai nem ragaszkodik az egyszer már kipróbált elnevezésekhez, valósággal hajhássza a változatosságot.

Sok szempontot kifejtő monográfiájában J. Soltész Katalin felsorol több századunkbeli alkotót, akik családtagjaik személynevét ill. becenevét beolvasztották nagyepikájukba.¹¹ Ugyanitt megtudjuk, hogy Németh László „teljes nevének egy betű híján pontos anagrammájával Méhes Zoltánnak nevezi magát.” (vö. *Égető Eszter*) Mindez onomasztikai tükröződése annak, hogy Babits, Kaffka, Móricz, Kodolányi, Németh László gyakran foglaltak önelemző, gyónó részleteket munkáikba, egyik-másik könyvük közel van a stilizált, kissé anyagtalánított önéletrajzhoz (pl. Németh László, *Bűn*). Mindezzel csupán kivételesen találkozhatunk a Jókai-életműben. Vívódó önelemzésre a későbbiekben is egyedül az AE meg ÖENVE esetében gondolhatunk. A PD ugyan eléggé autobiografikus, de az alkotói képzelet nemhogy felidézne a házassulás körüli válságot, inkább annak tompítására, eltörlésére törekszik. Petőfi-Pusztafi mindent elkövet e visszavetített vágyalomban, hogy Lávay Béla feleségül vehesse Hargitay Juditot.

Laborfalvi Rózát a valóságban Juditnak keresztelték, a költött cognomen utalás a család székely eredetére. Egyébként alig befolyásolta költőnk a szűkebb-tágabb rokonság névkincse. Ellenpróba gyanánt fussunk végig szüleinek, testvéreinek, három hozzá kötődő unokahúgának jegyzékén: Jókai József, Pulay Mária, J. Károly, J. Eszter, J. Jolán, J. Etelka, Váli Mari (Eszter leánya.) Józsefek lépnek elénk egyes novellákban (*A nagyenyedi két fűzfa*), Mariának hívják a „kőszívű ember” hősieis özveggyét, ám utóneve a lehető legritkábban hangzik el. Az alkotó képzelet hatalmából Petőfi családtagnak számított a Jókai-portán. Nem csoda, hogy sikerült elnevezést kapott a PD-ben. Érdemes erről J. Soltész Katalint meghallgatnunk: „a hangalakban is hasonló névbe belekomponálta Petőfi költészetének egy fontos motívumát, s az összetétel egésze találóan jellemzi az ábrázolt egyéniséget.”¹²

Ideje, hogy az utónevek tárgyalása után áttérjünk a Jókai költötte családnevekre. Ezek nagyrésze valóságos vagy fiktív település nomenjéből képzett -i, -y, esetleg -házi képzővel (Szentirmay, Eszéki, Lippay, Malárdy, Gutai, Vámhidy, Somlyóházi, Topány, Sárkölygyi, Gyáli stb.). Az már különösebb volt – noha a kortárs irodalomban egyáltalán nem ritka –, hogy egyesek hegységek, folyóvölgyek, mocsarak elnevezését viselik: Kárpáthy, Garamvölgyi, Fertőy, Hargitay, Tátray (utóbbi Áronffy Loránd álneve). Ritkaság terén Fenyéry Endre (RJT) viszi el a pálmát, hiszen cognomenjének jelentése (gyér növényzettel borított terület). Lippay alispánt a RJT első fejezetében felháborítja, hogy a bevándorolt haszonbérli Krényfi [!] „a nemes végzetű ffy-t” nem személynévhez ragaszlja, mint a becsületes magyar nemesek. (Jókainál azonban aránylag ritka ez a forma; nem így Szigligetinél, barátjánál. Elég, ha a szintén csúfondáros színezetű Liliomfira meg Szellemfire emlékeztetünk!)

Kálmán Béla – Benkő Lóránt kutatásai alapján – megállapítja,¹³ hogy a múlt században főként a -házy, -falvy utótagra végződő cognomenek szolgálták az asszimilánsok céljait, amikor meg akarták szerezni a nemesi származás látszatát. Mások kitalált helyneveket toldottak meg i-vel vagy y-nal, amint ezt Szentirmay esetében tette költőnk. Az effélék azt a képzetet keltették, hogy az illető familia névadó, ősi birtokán él. A hagyományos családnevek úgy keletkeztek, hogy település, megye, országrész megjelöléséhez járultak a fenti képzők. Folyók, hegyek, tavak eredetileg nem láttak el ilyen funkciót, hiszen lakatlanok számítottak. Kárpáthy Zoltánnak, Tátray Bálintnak tehát nem élhettek ősei a XIX. század előtt! De vajon elképzeltünk-e az akkori Magyarországon Holdvár nevű települést, ahonnet a PD egyik főalakjának, Szerafinnak cognomenje levezethető? Aligha! Marad az a lehetőség, hogy jelképes szóalkotással van dolgunk: megvalósulhatatlan álmok rabja a családnév hordozója. Tegyük hozzá, a cselekmény utolsó szakasza szinte buzdít az ilyen értelmezésre. (*A Kedves atyafiak*-ban megismerkedhetünk Csalyváry Júliával, a kacér fiatal özveggyel. Íme a nyelvtani analógia.)

A kor regény- és drámaszerzői gyakran a valószínűség elemi követelményeit megsértve adományoztak vezetéknevet teremtményeiknek, elsősorban a főnemeseknek. Áll ez Tengeri és Partira (*A szökött katona*), a náluk alig hihetőbb Várkövire (*Fenn az emyő nincsen kas*) meg Szirtfokira (*Nőuralom*), akiket mind Szigligeti állított színpadra. Az igényesebb alkotás illúziókeltő hatása mégsem ilyeneken dől el, hanem az onomasztikai összképen. Kell, hogy a közvetve vagy közvetlenül jelentéshordozó nomenek mellett hétköznapiak is legyenek, a hazafias – nemesi névdatu határok közé szoruljon, időnként megörvendeztesse a fület az eufónia. Jó példa lehet minderre a MM: a Sárkölygyi és Bálnokházy cognomen jelentése egy percig sem kétséges, választékosan cseng Áronffy Dezső, Fromm Fanny alliterációval lep meg, Cipra cigányos egzotikummal, Gyáli Pepi hitvány cimborra a kedélyesség álarca mögött. (Ezt a tréfás külszint sugallja a szerzőknél oly ritka becenev, amelyhez egy újabbat csatolhatunk: Bálnokházy név bérkocsisa Móclli névre hallgat, teljes nomenje: Fleck Mátyás.)

Noha 1848-ban a nemesség lényeges kiváltságai megszűntek, a Pallas Lexikon megfelelő címszava még a millenium esztendejében is kijelenti: „De azért a magyar nemesség címben ma is fennáll (...) sőt valami csekély jogmaradványok még mindig fűződnek hozzá, így 1. jog a nemesi címre, előnévnek, címernek, koronának használatára”.¹⁴ A kiválasztott pályaszakasz művei általában a rendi társadalom idején játszódnak, nemesi címükre elég sokan hivatkoznak – kivált az elszegényedettek – ám az előnevek ismertetésére ritkán kerül sor. A törtető és hangoskodni szerető Maszlaczký prókátorról mégis megtudjuk, hogy teljes titulusa: „Tekintetes, nemes, nemzeti és vitéző Maszlaczký Gábor táblai ügyvéd.” (*Rossz diadal* fejezet). Hasonlóan hosszadalmas Lávay Béla „hites ügyvéd” levélbeli címzése, amelyben még a Füzitői előnév is megtalálható. (*A szív, amely szikrát ad az útésre* fejezet). Az ECS második kapitulumból kiderül a gögös Malárdy nemzetség nevének népies eredetmondája: „Tulajdon nevét pedig egy későbbi ős nyerte szent László alatt a cserhalmi útközletben, amidőn a csata kezdetén azt mondá a királynak: »Ma ládd, uram, hogy mint fogok dolgozni.«”

Köcserepy tanácsost Jókai igen finoman, szinte észrevétlenül a nemesi név jogtalan viselésével vádolja élettörténetének előadásában, a KZ elején. Megtudjuk, hogy ifjan polgári háznál nevelősködött Pesten „s akkor még csak egyszerűen Cserép Dániel úrnak hitták.” Később, nem elégedvén meg az y-nal, teljesen régies írásmódra tért át, aláírása most már „Keöcherepy lett.” Társadalmi emelkedés vágya mutatkozik az ilyen esetben, hasonló rugója lehet az asszimilánsok névcseréjének. Krényfi úr egyszerre akar magyarnak s természetesen nemesnek mutatkozni, míg a derék Ankerschmidt – az osztrák bürokráciától, kémeaktól megundorodva – pusztán névmagyarosítást óhajt. Azt is csupán egy elkeseredett pillanatában. Az önkényuralom enyhülésével számosan magukévá tették a lovag szándékát, egyelőre mégsem találkozunk hasonló epizódokkal a költő alkotásaiban. Nem vesz föl magyaros cognoment a bácskai Rajcsovics Szilárd sem (FV), bár annyira asszimilálódott, „hogy sovínisztább a tősgyökeres magyaroknál.”¹⁵

Méltán csodálkozhatunk azon, mekkora túlsúlyban vannak a helynévből képzett vezetéknevek a nemesi szereplők világában. Pedig

hányan viseltek ebben az időben is egyszerűen ősi utónevét cognomenként (Adorján Boldizsár, gr. Sándor Móric stb.), nem is szólva a foglalkozások, nemzetiségek, külső tulajdonságok megszokott elnevezéséről, amelyekhez aztán megkülönböztető elemek járultak (pl. Ecsedi Kovács, Otrokocsi Nagy, Könyves Tóth). Kemény Zsigmond társadalmi (nem történeti) kis- és nagyepikájában aránylag több a nomenből képzett vezetéknev: a *Ködképek*... egyik legfontosabb figurája: Jenő Eduárd gróf, a megbukott civilizátor, *A szerelem élete* novellából ismerhetjük meg Adorján Katalin bárónőt, Jenő Eduárd titkárát Márton Adolfnak hívják. Magyar családok ma is viselnek ilyen cognomeneket Erdélyben. Utóbb – erdélyi utazásai, továbbá Orbán Balázs és más ottani történészek hatására – a családokat, nemzetségeket megkülönböztető keresztnevek meghonosodnak szerzőnk írásaiban is. Élükön Adorján Manasséval az unitárius Adorjánok adják Torockó bányaváros vezetőrétegét az EI lapjain. 1883 a *Damokosok* megjelenésének esztendeje. A cím természetesen egy nagymúltú székely családra utal, amelyet a források szerint Domokos-nak hívtak.

4. Néhány következtetés

Vajon milyen viszonyban van az írói névadás Jókai nyelvi stílusának más, fontos sajátosságaival? A válasz megadását igen nehezíti az, hogy összefoglaló stilisztikai munka nem jelent meg róla. Herczeg Gyula mégis lerakta a majdani szintézis egyik építőkövét: *A XIX. századi magyar próza stílusformái* monográfiájában több kiemelkedő regénye szövegépítkezését elemzi, kiválasztott részletek bemutatásával.¹⁶ Hangsúlyozza, hogy a Kisfaludy Károlytól, Fáy Andrásztól megkezdett laza, mellérendelő szerkesztés nála is fennmarad, uralkodó vonás az egyszerűsége, prózaiságra való törekvés. (A „prózaiság” itt nem a költőiség vagy hangulatosság ellentéte, hanem a ritmikusságé, a körmondatos konstrukcióké, amelyek elsősorban Eötvös meg Kemény szépirói életművét jellemzik. Eötvös, Kemény az ún. „fennkölt stílus” képviselői, amelyet nem helyes azonosítani a romantikus irány egészével. Hiszen Kisfaludy, Fáy meg későbbi stilisztikai folytatói szintén a romantika hatása alatt állottak. A stilisztikai kategóriákat ne keverjük össze az irodalomtörténetiekkel!)

Herczeg végkövetkeztetése a következő: „Jellemző tehát Jókaira az olyan mellérendelő mondat, amely kapcsolatos vagy kötőszó nélküli (...) az alárendelt mondatok szerepe csekély, s pályakezdő korszakának néhány novelláján kívül ritka a ritmikus szerkesztés;”¹⁷ Az élő beszédhez közelítő mondatszerkesztés, szövegépítés analógiájának tekinthetjük azt, hogy elég nagy bőségben vonultat fel olyan személyeket, akiknek nincs közük a már ismertetett (asszimilációs) romantika, a feltűnően alkalmazott eufónia (vagy ellenkezőleg: rosszhangzás) névtípusaihoz. Szinte találomra állítottuk össze a következő felsorolást: a birtokokat Varga Péter meg Kampós Márton igazgatja (EMN és ÚF), a kenyeret Fromm pékmester süti (MM), Melchior dolga a sebek orvoslása (PD), Kapor András uramé a fuvarozás (PD), Barna Sándoré a bútorok készítése. Kovács (KZ), Sipos (SZG) – noha nem jutottak keresztnévhez – megállják helyüket az ügyvédi pályán.

Azt persze nem tagadhatjuk, hogy akárcsak nagy elődje e téren – Vörösmarty, gyönyörködik a szép és *szokatlan* szavakban, legyenek bár nomenek vagy köznevek.¹⁸ Bennük látja megtestesülni a hősi múltat, a kereszténység fölvetelét, a honfoglalást, a hunmagyar mondavilágot. „Modern” témái miatt azonban egyelőre uralkodnia kell a régiességet és mitológiát kedvelő nyelvi fantáziáján. Hunokról, avarokról, finnugor törzsek és középkori székelyek harcairól az ötvenes években csupán elbeszéléseiben szólt költőnk. (Például: *Mahizeth, A varchoniták, A Hargita, Az istenhegyi székely leány*). A beszélekben felbukkanó nevek ritkák, különlegesek, ám néhány ma is föléled közülük: például Züllő, Dalma, Elemér, Zolna, Csala vezér, Szendile. A kellemes hangzású „l” ott van mindegyikben!

A választott szakaszhatárunkon (1865) túli évtizedekben egyfelől gyérül az egykor Széchenyitől ajánlott Béla, Kálmán s hasonlók előfordulása munkáiban, másrészt sokasodnak az ”szövegségből merített, székely szombatosoknál (JSZR), unitáriusnál (EI) kedvelt nomenek: Tatrangy Mózés, T. Dávid; Adorján Manassé fivéreivel – Áron, Dávid, Jonathán, Simon – együtt. Egészen ismeretlenek, saját alkotásuk bukkannak majd fel a középkori székely atmoszférájú Bálványosvár (1883) fejezeteiben: Szilamérnek hívják a hőst, Imolának a szerelmesét. Bizonyára része van a vonzó történetnek abban, hogy Ladó János ismert művében mindkettőt elfogadásra, hivatalos kifejezéssel „anyakönyvezésre” ajánlja.¹⁹

A nevek írásában a JKK-t (*Jókai Mór összes művei*. Bp., 1962 – Akadémiai Kiadó), a befejezetlen szövegkritikai edíciót követtem. A regénycímek rövidítésének feloldása – időbeli sorrendben – a következő: H (Hétköznapi), EMN (Egy magyar nábob), KZ (Kárpáthy Zoltán), RJT (A régi jó táblabírák), ECS (Az elátkozott család), SZG (Szegény gazdagok), ÚF (Az új földesúr), PD (Politikai divatok), FV (Felfordult világ), MM (Mire megvénülünk), SZB (Szerelmek bolondjai), FGY (Fekete gyémántok), ESM (Eppur si muove), AE (Az arany ember), JSZR (A jövő század regénye), ETŐ (Enyim, tied, övé), EI (Egy az Isten), NŐ (Nincsen ördög), ÖENVE (Öreg ember nem vén ember).

Jegyzetek

- 1 Sötér István, *Jókai*. [1941] 164. (Csak akkor jelzem a megjelenés helyét, ha az nem Budapest.)
- 2 Watt, Joan, *The rise of the novel*. London, 1974. 19-20.
- 3 Nagy Miklós, *Mikszáth írói névadása*. =Klió és más múzsák. 1997. 57.
- 4 Széchenyit idézi Kovalovszky Miklós, *Az irodalmi névadás*. 1934. 24.
- 5 E névtípusról: Hajdú Mihály, *A magyar becenevek*. 1974.
- 6 A nomen-t keresztnév, a cognomen-t vezetéknev értelemben használok, de az előbbi kivételesen az egész névegyüttest is jelentheti.
- 7 *Magyar színház történet*. Szerk. Kerényi Ferenc. 1990. 119.
- 8 Kálmán Béla, *A nevek világa*. 1969. 52.
- 9 Greguszt idézi JKK 5. köt. 331. a Jegyzetekben
- 10 Nagy Miklós, *Jókai*. 1968. 261-262.
- 11 J. Soltész Katalin, *A tulajdonnév jelentése és funkciója*. 1979. 163.
- 12 J. Soltész i. m. uo.
- 13 Kálmán Béla i. m. 86.
- 14 *Pallas Nagy Lexikona*. 1896. XIII. köt. 6.
- 15 Fábri Anna, *Jókai Magyarország*. 1991. 92.
- 16 Herczeg Gyula, *A XIX. századi magyar próza stílusformái*. 1981. 186-195.
- 17 Herczeg i. m. 189.
- 18 Szabó Zoltán, *Kis magyar stílustörténet*, 1982. 217-218.
- 19 Ladó János, *Magyar utónévkönyv* 1971. 64; 214.

Fried István

Összehasonlítás és kultúraköziség

(Régi-új tudománysemlélet felé)

*Amint az egyes individuum az ő embertársát legkevésbé
sem nélkülözheti, úgy az egyes népek sem élhetnek meg
szakadatlan közeledés nélkül a szellemi vagy irodalmi téren.
(Meltzl Hugo)*

*Összehasonlítások által legjózanabb elmélkedni. S így az
egészséges ítéletű hazafi nemzete elsőbbségin örül, s azokat
mind jobban kifejti. Ott pedig kettőzteti fáradozását s halad,
hol hátramaradást sejtítene, s minekelőtte jobb s boldogabb
hazát keresne, még inkább szereti, s nagyobb szorgalommal
ápolgatja édes anyaföldét...
(Széchenyi István)*

A tudományosnak mondott-hitt irányzatok részint „leképezik”, részint „megelőlegezik” azokat a folyamatokat, válaszutakat, alternatívákat (amelyek nem bizonyosan alternatívák), amelyeket környezetünkben, szűkebb és még inkább tágabb kontextusunkban észlelünk, érzékelünk, és amelyek közvetve is, közvetlenül is, láthatóan és láthatatlanul napi életvitelünket meghatározzák, vagy tartanak igényt annak meghatározására. Egyfelől a globalizálódás kísértete járja be (immár nemcsak Európát, hanem) a világot, a „világállam” kísértete, amely az egyneműsítést, a szabványosodást, egyesektől falanszter-univerzumként rémálmodott kollektivitást vizionálja elénk, másfelől – szintén kísértetként kísértve – a kisállamiság idillikusként önmagát megjelenítő illúziója „harmadik útja”, az egyediségnek, az individualitásként jelzett különállásnak ábrándja, nem egyszer egy olyan önmagába zárt, „ablaktalan monász”-é, amely legfőjebb Leibniz elméletében mondhat a magáéna létezését, „realitást”; egyszerűen: a nagy meg a kis világok egymást nem vagy alig érve, egymást rontva, egymás szavahihetőségét kikezdve érintkező szembefeszülése tetszik föl különféle nézetek, jövőmondások nyomába eredve. Ami a tudomány területén a felületes univerzalitás és a kisszerű szakosodás dichotómiájában jelenődik meg, olyan megfogalmazásokban, mint például az általános meg az egyes vitahelyzetének abszolutizálódása; konkrétan: az általánosnak vélt törvényszerűségek elméleti (jellegű) elvonatkoztatása és az egyes esetekben megmaradás, az „adalekok”-ba rögzülés, másként szólva: anyagtalan teoretikus megközelítés és tényként feltételezett adatok tudományként, „igazság”-ként elfogadása; újabb változatban: jórészt a felszínnél tovább nem hatoló, ám önmagában eszes-logikus gondolatfűzér (legyen szó egy nemzeti vagy egy európai irodalomtörténetről, a tudományos „haladás” problematikájáról vagy a világgazdaság ajánlatairól a világ más-más feltételek, történeti hagyományok között létező államainak), a másik póluson a nem kevésbé felszínese bizonyuló önelvűség, amely nem vesz tudományt a tudományok, a művészetek, a gazdasági-politikai háttér, környezet bonyolult érintkezéseiről; nem lezárásul, pusztán átvezetésül a jelen dolgozat címeibe (fő- és alcímébe) foglalt megnevezések immár részletesebb, régiókkal példalózó kifejtéséhez: valójában a globális és az eseti megközelítések nem az egészelvűség versus részletkutatás alig összeegyeztethető ellentétében kapnak alakot, hanem eleve félrevezető kérdésfeltevésekben artikulálódnak; kibékíthetlenséget tételeznek ott, ahol megrögzött előítéletektől kellene eltávolodni, dichotómiát konstruálnak a befogadás által létrehozható kölcsönös értés helyébe. S hogy még világosabban körvonalazzam a problémakört: a tudományok, a művészetek, a világról való ismeretek a tudás-felhalmozódás több ezer esztendeje alatt oly mértékben szaporodtak föl, torlódtak egymásra, lettek sokrétűek, hogy még egy nemzeti irodalom történetének áttekintése is hovatovább lehetetlen, heroikusan reménytelen vállalkozássá vált, a kurta emberi élet az ehhez az áttekintéshez szükséges ismeret megszerzésének töredékét teszi csak lehetővé, arról nem is szólva, hogy a kompetencia köre egyre szűkebbnek bizonyul. Szakmánál maradván: (irodalom)történetek olykor egy-egy rövidebb korszak, egy-egy alkotó kutatóivá lesznek, a szakdiszciplínán belül is szakosodnak: 1848/49 magyar eseményeiben úgy-ahogy eligazodnak, de már az 1850-es esztendő ismeretlen világ a számukra; s ha a magyar 1848/49 minden napjáról tudnak valamit, annál kevesebbet arról, mi történt ekkor Csehországban, a szlovén területeken (Svédországra vagy Portugáliára már nem is merek gondolni). A „germanista” teljesen jártas esetleg Goethe élete és művei tíz (jó, legyen húsz) esztendejében, s egy életen át kutathat úgy, hogy a Goethe-kortárs magyar, orosz vagy akár olasz poétákról fogalma sincs. Mindezzel szemben – oktatási, „művelődési” – célból sorra jelennek meg a bevezetések, a rövid történetek egyes szakterületekről, zanzásítva kínálva föl egy-egy földrész, ország, államszövetség történelmét, irodalom- és/vagy művészettörténetét.

Kiélezve fogalmaztam, a vélt tanulságokat kiélezve foglalom össze: nemcsak a műveltségfogalom és műveltséganyag strukturálódott át, a XXI. századra végképpen, a pozitivistának bélyegzett adathalmazos agresszív védekezőpozícióban, az anyagtalanul teoretikus elvonatkoztatás agresszív támadópozícióban, hanem a természetes változások, változtatások arra kényszerítettek, hogy az alternatívákként feltüntetett irányzatok elemzésére sort kerítsünk. Amit egyben olyképpen is értelmezhetünk: újra föltehetjük Goethe 1820-as esztendőkbéli kérdéseit a világ- és a nemzeti irodalmak viszonyáról. Kevésbé allegorikusan: valós lehetőség-e ma a tudományköziség (interdiszciplinaritás), a kultúraköziség akkor, amikor már egyre több jele van annak, hogy például az irodalomtörténet és a művelődéstörténet mind közelebb kerül egymáshoz (anélkül, hogy az irodalomtörténetnek a művekre, a poétikára és a retorikára vonatkoztatottsága kárt szenvedne, és anélkül természetesen, hogy a művelődéstörténet feloldódna egymás mellé rendelt diszciplínák keverékében)? Ugyanilyen hangsúlyosan vetődik föl: vajon tartható-e még a „komparatiztika” leszűkítése az összehasonlító irodalomkutatásra/történetre/tudományra, vajon az összehasonlítás (ugyanúgy) nem más tudományok módszeres eljárásának fontos összetevője-e? A két, látszólag szétartó kérdést összefogva: vajon lehetséges-e a különféle tudományágak „komparatiztiká”-ja közös vonásainak föllelése, keresése? S ha a komparatiztika, az összehasonlító irodalomtudomány egyes művelőinek szándéka és intenciója szerint, a dialógus, a párbeszéd tudománya, nemcsak a különféle, egymással olykor hadakozó (s nem vitatkozó) irodalomtudományos iskolák közös többszörösét kutatva (nem bizonyosan a legkisebbet!), hanem mindazt, ami átjárást, egymást kölcsönösen meg/átvilágító alkalmat szervez az egyes tudományágak közt; a tudományköziségnek olyasféle lehetőségét, amely idézve egy értekezőt a különféle tudományokról, kultúrákról tételezi, hogy elméletük sem nem objektív, sem nem érdekmentes, hanem kulturálisan és ideológiailag meg van határozva, miközben az ideológiai meghatározottság kultúraspecifikus,

mivel a különféle nemzeti kultúrákban különféle ideológiai nyelvek dominálnak.

Mielőtt továbbhaladnék, Németh László tan- és tantárgyügyi elképzeléseire figyelmeztetnék. Mint ismeretes, a középiskolák és az egyetemek „szakosodása”, az emberi tudás részterületeinek tantárggyá válása hozta létre azt az oktatási rendszert, amely arányaiban és mennyiségében ugyan sokat változott, valójában megrögzítette a differenciálódásnak és parciálissá válásnak azt a szerkezetét, amely jórészt a XIX. század tudáshitű és fejlődéselvű elképzeléseiből öröklődött, és amely részint az apró jelentős tények elsajátíthatóságát, megismerésének kötelezettségét hirdette, részint a tudományágak egymástól való elkülönültségét és önállóságát tanúsította. Németh László írásaiban és rövid iskolai gyakorlatában a tantárgyblokkok tanítását szorgalmazta, nevezetesen olyan „fejlődéstörténetet” javasolt, amely alakulásában és kölcsönhatásában mutatja legalább a „rokon” diszciplinák anyagának fokozatos létrejöttét. A ma sokat emlegetett „interdiszciplinaritás” számára tudományosan is, didaktikailag is az ismeretszerzés oly eredményéhez vezethetett, amelynek során nem egymástól független ismerethalmazok, jól-rosszul (inkább rosszul) megtanult tudástörödek adják iskolák, egyetemek „törzsanyagát”, hanem oda irányítatik az érdeklődés, amit részint ismételve Széchenyi István szavait, eképpen mondunk: „Összehasonlítás által legjőzanabb elmélnedni”, részint pedig a szociokulturális környezetbe való beágyazottság mellett a különféle (tudományos, szellemi) gondolkodástípusok, „nyelvek” egymáshoz viszonyítása révén tudhatunk meg, miszerint a kultúrákői és a tudománykői szinten létrejött/megállapított hasonlóságok és különbözőségek kölcsönös kapcsolataikban érthetők (és értelmezhetők). C.P. Snow „két kultúra” elmélete – úgy vélem – ott bizonyul tévesnek, hogy egy művelődési helyzetet általánosít, számos „humán” és ennél valamivel kevesebb természettudományos kutató úgynevezett szakbarbárságából von le túlságosan messzemenő következtetéseket, valós eseti jelenségeket dimenzionál túl. Ugyanis nem a kultúra esett szét „humán” és „természettudományos” szegmensekre, bár az igaz, hogy a kamarazenélő orvosok száma bizonyára világszerte megfogyatkozott, és a *Doktor Faustus* első fejezeteinek értéséhez, Adrian Leverkühn apja spekulációinak magyarázatához a magamfajta „filosz” biológusok, fizikusok, kémikusok segítségét kéri. Ugyanakkor nem elég erőteljes cáfolata Snow részízagságainak, hogy az általános nyelvészeti egy-egy területe szinte közelebb került a matematikához, a szimbolikus logikához, mint a (hagyományos) leíró nyelvészethez, az irodalomelmélet egy-egy képviselője sem él az irodalomtudomány hagyományos terminusaival, inkább formulákba tömöríti (irodalmi) jelenségeket általa adott és általában adható magyarázatát. Nem mellékesen, inkább kiegészítve fejtegetéseimet jelzem: a szakosodás nemcsak különféle diszciplinák között ment végbe (századok folyamán, például az esztétika kiválása a XVIII. században történt, és még ma is szerveződnek önállósuló diszciplinák), hanem, érintőlegesen volt róla szó, az egyes szakágakon belül is: a történeti meg a leíró nyelvészeti „hagyományos” módon nem érintkezik, bizonyos képviselőik székértáborokat alkotnak; az egyetemi oktatásban külön tanszék oktatja a magyar irodalom egyes korszakait (legalább három tanszék), a világirodalmat és olykor az irodalomelméletet, a verstan meg a retorika helye, az irodalomtudomány történetének oktatási ideje egyetemenként eltér, közel sincs megnyugtató módon megoldva. Ilymódon az tudatosulhat a hallgatókban, hogy a magyar irodalom nem része a világirodalomnak (hiszen külön önmagában oktatják), az irodalomelmélet rosszabb esetben önállósul, egy-egy irodalomtudományos iskola nézetrendszerének anyagává szűkül, jobb esetben „alkalmazott” irodalomtudománnyá válik, hiszen a líra- meg a drámaelmélet (színháztudományról, teatrológiáról most nem beszélek) és a narratológia módszertani ajánlatokat tesz művek értelmezésére. Mindez azonban nem fedi el, hogy az irodalmak, irodalmi formák, alakulástörténetek *összefüggései* helyett, művészeti nyelvek, „szociolektusok” dialogizálását mellőzve, a részterületekre szaggatottság tudatosodik, az irodalmi ismeretekre a töredékesség, az esetlegesség lesz a jellemző.

Visszatérve Németh László tanügyi elképzeléséhez, azoknak időszerűségét, továbbgondolhatóságát éppen ott láthatjuk, ahol megkíséreltetik egy oktatási alternatíva fölvázolása a ránk torló ismeretanyag áttekinthetlenségével szemben, ahol a mennyiségi megterhelés helyébe olyan minőségi, nem adathalmazó, hanem szemléletformáló tényezők lépnek, amelyek lehetővé teszik az egyes, egymástól korántsem függetlenül létrejövő (szak)ágaknak keletkezésük összefüggéseiben való megismerését. Egy nyelvészeti tanulmányban olvasom az intelmet: a köznyelv egy pontatlanságát teszi szóvá. Azt szoktuk mondani – állítja az értekező –, két vagy több dolog azért nem hasonlítható össze, mivel úgy gondoljuk, hogy különbözők. Kézenfekvő – folytatja –, hogy oly dolgok, amelyek igen jól összehasonlíthatók, különböznek egymástól. Csak azok a dolgok és fogalmak nem hasonlíthatók össze, amelyek oly mértékben különböznek, hogy értelmetlen volna őket egymással összehasonlítani. Az összehasonlítás – szerinte – szigorúan véve annyi, mint szellemileg vagy konkrétan egymás mellé állítani; egymás mellett látni (teszem hozzá). Összehasonlítani nem annyit tesz, mint két vagy több jelenség/fogalom közé egyenlőségelet tenni. Azt mondjuk, nem összehasonlítható, olykor ezt úgy értjük, nem lehet középük egyenlőségelet tenni. Az összehasonlító vallástudomány kutatója szerint a vallástudomány tudománytörténete arra tanít, hogy a vallások kutatása mindig összehasonlító történet. Max Müller (a XIX. századi magyar tudományosságban: Müller Miksa) 1873-as londoni könyvét: *Introduction to the Science of Religion* 1874-ben németül: *Einleitung in die vergleichende Religionswissenschaft*-ként adták ki. A vallástörténészek között – fejtegeti az általam olvasott tanulmány – lényegében konszenzus alakult ki, miszerint az összehasonlítás segítségével bejárt úton felismerhetővé lesznek az általánosból a különösbe, az egyetemesből az egyesbe (egyéni) vagy a (köz)megegyezésből az eltérésbe átlépés relációi. Mindezt annak tudatában és tudásával helyeselhetjük, amit a kultúrákői bölcsélet (interkulturelle Philosophie) elméletésze egyhelyütt állít: „Minduntalan összehasonlítottunk. A mérték s az eszköz (a mód) a kérdés. Az összehasonlítás lényegéhez tartozik, hogy az összehasonlított tárgyak sem nem csak azonosak (identisch), sem nem csak eltérők. Össze-hasonlítani tehát azt jelenti, hogy vonatkozást hozunk létre nem-hasonló dolgok között.” Az irodalomtudós aképpen fűzi tovább, miszerint olyan kérdésfeltevésekben „kifizetődő” az összehasonlítás, mint a stílus- és a műfaj történet, egy kulturális konfliktushelyzet, közös motívum, intertextuális érintkezés két szerző között, fordítói „transzfer” két nyelvi kultúra között. A ma interkulturális perspektívából szemlélődő diszciplinák az összehasonlítás oly minőségként ajánlják, amely lehetővé teszi a kulturális idegenséghez való közelítés folyamatát, a megértés humanista tevékenységét. Az összehasonlításnak, hivatkozva a schleiermacheri hermeneutikára, még részben kiigazító, részben igazoló funkciója is lehet, a megértés ugyanis két alapvető módszeres eljárást követ, egy ideiglenes értelemadásét (a divinációét) és a másikat, azt, amely az összehasonlítás (a komparáció) révén megkíséri, mint helyesnek bizonyulót, igazolni. Míg a magyar egyetemeken mainapság az összehasonlító irodalomtudomány mintha visszaszorulóban volna, az úgynevezett nemzeti filológia arra kényszerült, hogy újragondolja (nem annyira kompetenciáját, mint inkább) Horváth János alapvetését a magyar irodalomtörténet önelvűségéről, a magyar irodalom „világirodalmi” helyéről. Kiváltképpen a Frankfurti Könyvvásáron szerzett nem csupán a kulturális/irodalmi piacszerzésre vonatkozatható tapasztalatok fényében vetődött föl részint a magyar irodalom működő vagy nem működő, egyoldalú vagy kölcsönös kapcsolatrendszerének kérdése, részint – ettől egyáltalában nem függetlenül – a magyar irodalomról szólás „európaizálódás”-ának gondolata. A félreértések elkerülése végett: minden irodalomtörténészt, irodalomtudóst „nemzeti” irodalomtörténésznek, irodalomtudósnak tartok, aki akkor is, ha képzettsége szerint „modern filológus”, a hazai irodalomból, irodalomtudományból lép elő, abban a terminológiában, gondolkodástörténetben szocializálódik, amelyet a hazai kulturális nyelv, ideológia határoz meg, s a modern filológiával (például a romanisztikával) idegenségként, másságként találkozik. Saját kulturális meghatározottságából, pozícionáltságából kiindulva kezd dialógusba az elsőnek idegenként fölfogott nyelvel, művelődéssel, irodalommal. Ezen a ponton nem árt Thomas Mannra hivatkozni: csak nemzeti

kozmpolitizmusok vannak. Állította ezt nem elsősorban a paradoxonok, a bon mot-k kedveléséből, hanem annak érzékeltetéséül, hogy legtermékenyebb szellemi találkozásai (a kozmpolitizmussal vagy az európaisággal) német talajon zajlottak: Goethével, Lichtenberggel, Schopenhauerrel, Nietzschevel és Wagnerrel; és itt még csak nem is az a leglényegesebb, hogy költő, bölcselet és zeneszerző egyként található a névsorban...

Nyilvánvaló, hogy az összehasonlítás önmagában nem tudományköziség, legfeljebb oly értelemben véve irodalomköziség, hogy az eltérő szociokulturális környezetben létrejött „nyelvek”-et irodalmak kölcsönös kapcsolataiban, a genetikai érintkezések és tipológiai hasonlóságok kutatásában realizálja.

Ezen a ponton szükségesnek látszik egy kitérő, pontosabban két, egymással szándékom szerint összefüggő megjegyzés.

1. Jól ismert, hogy a XIX. században erőteljesen nemzeti irodalomtörténeté „fejlesztett” irodalomtudományos szemlélet részint a megbízhatóbbnak, haladottabbnak hirdetett természettudományos rendszerező módszert, részint az ebből a módszerből következő, e módszer alkalmazását lehetővé tévő fogalmi apparátust a „szellemtudományok”-ba probléma nélkül átvihetőnek vélte. Így például olyan morfológikus műfaj történet megírására került sor, amely az egyes műfajok életét a növényi létnek feleltette meg, születést, érést, virágzást, majd elhalást konstruálva. Nem kevésbé abszolutizált – igen látványosan az összehasonlító irodalomtudományban – olyan ok-okozati összefüggéseket, amelyekről az elfogultságok, a személyes elkötelezettségek kizáródását remélte (a nemzeti[eskedő] elfogultságok kivételtek), más szóval az objektivitást remélték a természettudományos analógiák érvényre juttatásától. Hogy milyen eredménnyel, arra inkább irodalmi példát hoznék. Zola regényelméletét Claude Bernard kísérleti orvostudományának levezetései építette, ennek következtében a megfigyelésnek, az adatgyűjtésnek meghatározó szerepet tulajdonított, valamint annak, miként helyezi a szerző szereplőit különféle helyzetekbe, azaz miként „kísérletezik” velük. Mindehhez a megalkotott regényciklus genetikai determinizmusa járul. Ettől Zola az író szemléltői tárgyszerűségét, kívülállását remélte. Szerencsére legjobb regényei önnön fiziológiás regényelképzeléseinek cáfolatait szolgáltatják.

2. Az összehasonlító irodalomtörténetben a természettudományos kihívásra a *hatás* fogalmának túl-dimenzionálása következett, lett légyen szó szerzők kapcsolatairól, irodalmak érintkezéseiről. Ezáltal a „nagy” nyelvek irodalmára az átadás, a kisebbeké az átvétel aktuosa lett jellemző. A hatás valójában passzív befogadás. Eszerint létezik az irodalom (vagy a különféle művészetek) „fejlődésében” egy ideáltipikus vonulat, amelyet a fejlettebb, szerencsésebb körülmények között létező irodalmak/művészetek előbb, a kevésbé szerencsések később járnak végig, s a kisebb irodalmaknak/művészeteknek szinte nincs is más feladatuk, mint elfogadni azt a hatást, aminek segítségével „fejlődhetnek”. S bár megszorító tényezőként fölemlítődött, hogy a hatás a befogadó irodalmakban feldolgozódott, asszimilálódott, így „nemzetiesedett”, innen azonban a megkésettég, a fázis-eltolódás (másképpen: ütemeltolódás, mintha irodalmaknak/művészeteknek minden korban azonos ütemben kellene lépkedniök), utóbb a felgyorsult fejlődés tézise következett, amely módosította ugyan a hatás egyenesvonalúságot, leegyszerűsített érintkezési formát feltételező mindenhatóságát, alapvetően azonban a természettudományosnak vélt gondolkodáson belül maradt. S a tagadás legfeljebb arra irányult, hogy ezt a mechanikus összehasonlítást kiiktassa a nemzeti irodalomtörténetből, s azt a hazai olvasók, hazai művek és hazai szerzők viszonyrendszerére egyszerűsítse.

Visszatérve a megszakított gondolatmenethez, ám reagálva a két pontban fölvezetett pozitívista örökségre, Györkösy Alajos *Latin-magyar szótárában* lapozok a *comparo* (első coniugatio) szóhoz: 1. hasonló helyzetbe hoz, párosít; 3. transl. összehasonlít, egybevet; 4. egy sorba állít valakivel; 5. összeegyeztet, megegyezik... E jelentésváltozatokat szem előtt tartva kerestem példát arra, hogy a pozitívista örökséget is magába foglaló, feldolgozó *komparatiztika* miként reagálhat önnön jelentés-elágazásaira, miként alkothat fogalomtörténetet, ennek megfelelően egyeztet-e, ha ugyanarra a fogalomra több diszciplína tart igényt, azaz összehasonlítás és tudományköziség miként feltételezi ilyen esetben egymást? Egészen konkrét kérdést idézek a problémakör szakértőjétől: „Mit hasonlítunk össze, ha a »manierizmus« fogalomtörténetét kutatjuk?” A probléma az alábbiakban fogalmazódik meg: »manier«, «manierisztikus», «maniros», «manierista», «manierizmus» – ezekkel a szavakkal nem pusztán a művészet- és az irodalomtörténetben találkozunk, továbbá a zenetörténetben és a pszichológiában, hanem mindenfelé. (Az általam olvasott dolgozat a közbeszédből, egy újságcikkből hoz példát állítása erősítésére.) E szavak a kultúra egészének szerves részét alkotják, lehet élni velük, megértésre számíthatnak anélkül, hogy alkalmazásuk módjának eredetére, hagyományaira, törésvonalukra (egy sajátos kontextusban és egy sajátos diszkurzusban) reflektálni kellene. Mindezek a szavak úgy élnek a (köz)használatban, hogy nem kell feltétlenül tekintettel lenni sajátos diszkurzív jellegükre. A fogalomtörténeti elemzést a német, a francia meg az olasz előfordulásokat, jelentés-áthajlásokat regisztrálja (a magyar manierizmus-kutatás külön utat járt), így szembesítődik a francia preciozitás („kényeskedés”, Molière vigjátékára utalnak) a barokk-kal, továbbá a nemzeti irodalmi külön-formákkal, mint amilyen a spanyol gongorismo, az itáliai marionismo, az angol euphuism (a magyar színházlatogató Shakespeare *Lóvát tett lovagok*jából ismerheti), mindezek a manierizmus szinonimájaként használhatók. A címadó kérdés a dolgozat záró passzusában megismétlődik: mit hasonlítunk tehát össze a manierizmus (most már idézőjel nélkül használom, szemben az eredeti dolgozattal) fogalomtörténetének kutatásakor? Korszakokat? Országokat és nemzeti „külön utakat”? Művészeteket és kifejezésformákat képből, hangban és írásban? Különböző időszakok stílusának tipológiaiailag közös vonásait? A diszkurzív diszciplínákat? A tanulmány, amelynek részletes bemutatását elmulasztottam, megkísérelte, hogy bemutassa: valamennyi komplexum és összehasonlítási mező belejátszik a fogalomtörténeti érdekkörbe, anélkül, hogy szinkronizálódhatna. Minden összehasonlítás – vág egybe az eddig mondottakkal a megjegyzés – előfeltételezi az összehasonlított tárgyak identitását és differenciáját. Az eltérések az egyediesedést szolgálják, míg egy összehasonlítási mező egésze, a benne megnyilatkozó közösség, amely az egyedi objektumot hasonló módon szerkeszti meg, bizonyos identitásokra alapozódik. Ha például a preciozitás (kényeskedés) és a gongorismo (gongorizmus, Luis de Gongora költészetéről elnevezve) különbségeit hangsúlyozzuk, úgy egyúttal egyediesítjük (individualizáljuk) Franciaország és Spanyolország egymástól eltérő szociolingvisztikai és szociokulturális fejlődését. Ha azonban az identitást (az azonosságot) hangsúlyozzuk, átfogó összehasonlítási mezőt szerkesztünk meg, amelyben ezek a jelenségek transznacionális módon (aligha lenne a nemzetek felettség jó fordítás) szemlélhetők. Ám a dolgozat (a nem bemutatott részben) művészettörténeti és pszichopatológiai diszkurzust is bevon a vizsgálatba, egyfelől az irodalomtörténeti aspektustól eltávolítva, másfelől a zürichi pszichiáterre, Ludwig Binswangerre hivatkozva a manierisztikus (das Manieristische) és a maniros (das Manirierte) egymás mellett, mellé látva. A két „sajátos” diszkurzusnak (az irodalom/művészettörténetnek meg a pszichoanalitikainak) szótári és nemcsak szótári közelsége tehető felelőssé azért, hogy a sajátos diszkurzív és az interdiszkurzív energiák a manierizmus-fogalomban ama devianciának elgondolt olyan aspektusát rögzítik meg, amelyekben a barokk fogalom egyáltalában nem tart annak. (Azoknak a kulturális területeknek kivételével, amelyekben a barokk fogalma csekély mértékben fogadtatott el, mint Franciaországban.)

Mindez a magyar (tudományközi) gondolkodás számára akkor lehet valóban termékeny, ha az összehasonlítás ott érvényesül, ahol a magyar művelődés (nem csekély hangsúllyal: az irodalom) jellegére, de nem a „ki a magyar?” félrevezet(het)ő kérdésére keres az eddiginél megalapozottabb, de legalábbis nyitottabb, ha úgy tetszik: „európaibagyabb” válaszokat. Nevezetesen a regionális interkulturális nem azért (vagy: nemcsak azért) fontos a jelenkori magyar (tudományos, művészeti, sőt: politikai és gazdasági)

érdeklődés számára, mert az Európai Unióba törekvés arra ösztönöz, hogy előbb tisztázódjék a magyar kultúra (tudomány, gazdaság stb.) nemzeti és európai meghatározottsága, részint szinkron szempontból, a különféle diszkurzusok (mármint a nemzetiek és az Európai Unió-beliek) hol és mennyiben dialogizálthatók egymással, törésvonalaikból miféle feladatsor következhet, részint diakron szempontból, amely korántsem merülhet ki tetszetős, ám kevésbé hatásos toposzok felújításában (mint amilyen a magyar, a lengyel, a horvát stb. nemzeti tudatban helyet kapó antemurale-gondolat, az Európa, a kereszténység védőbástyája-idea); inkább célravezető a hagyományteremtődés folyamatának végig/úragondolása, amely az európai, közép-európai, sőt: kelet-közép-európai magyarságtudatot – az erőszakolt, hatalmi-politikai manipulációk kényszerítette Kelet-Európába sorolódással szemben – ismét földrajzi, kulturális, történelmi régiójának emlékezetébe írva vissza. Nem tagadván a nemzeti és az Európai Unió-beli diszkurzusok egyeztetésének, egymáshoz mérésének, egymás mellé állításának szükségességét (nem pusztán a gazdasági filozófia, az általános jogharmonizáció tekintetében, így nemcsak az irodalmi komparatiztika időszerűségét hangoztatva), fontos volna annak tisztázása, valóban csupán „csatlakozni” kell-e Európához, „utol kell-e érni” Európát (a bérek viszonylatában feltétlenül, de a tisztességes bérek csupán rendkívül fontos elemei az országos, a közösségi és a személyes életvitelnek, létszerveződésnek), azaz az irodalmi komparatiztikában már meghaladottnak gondolt hatás, befolyás, felgyorsult fejlődés, fáziseltolódás, illetőleg a velük szinte azonos jellegűnek mutató fogalmak (és elvek) lehetnek-e meghatározói egy a diszkontinuitást megszüntetni kívánó folyamatnak (a folyamatosság megszakításában nem bizonyosan a lengyeleké, a cseheké vagy éppen a magyaroké a fő felelősség – Trianon, Jalta, Potsdam! –, ám ennek firtatása aligha játszik napjaink akcióiban szerepet). Vagy pedig a sokféleképpen értett regionalitás kutatása, lehetőségeinek föltárása mutatkozhat termékenyebbnek. Egyrészt a globalizáló egyneműsítéssel, szabványosítással szemben jelezheti egyszerre az egységességet és a szűkebb kontextus meghatározottságát, másrészt a magyar kutatási emlékezet megőrzésére és (további) népszerűsítésre/úragondolásra méltó gondolatisága találkozhat a tudományköziség és az összehasonlítás időszerűsödő tendenciáival. Nem mellékesen, ám itt és most csak egy röpké említés erejéig: az 1930-as, 1940-es esztendőkből mind az *Archivum Europae Centro-orientalis*, mind a *Revue d'Histoire Comparée*, mind a Debrecen-Amsterdam szerkesztőségi hellyel rendelkező *Helicon* című folyóiratok, e folyóiratértekezések különnyomataiból szerveződő könyvsorozatok, illetőleg e folyóiratokhoz kapcsolódó egyéb kiadványok egyike-másika részint tárgyalható lenne a ma nagyon időszerű kultúrológia, kulturális tanulmányok (*cultural studies*) címszó alatt, részint e művek a regionalitásnak egyháztörténelmi, irodalom- és nyelvtörténelmi, történelmi vetületét a közép- és kelet-közép-európai, kisebb részben a balkáni régió egésze viszonylatában mutatták be, részint – ami a módszeres eljárásokat illeti – a strukturalizmus, a szellemtörténet akkortájt még igencsak korszerűnek mondható megfontolásai szerint jártak el. Valójában az összehasonlító irodalomtudomány sosem mondott le a regionális szintézis kínálta lehetőségekről, még akkor sem, ha nemzeti küldetésutadatok „kultúrlejtő”-ben, hivatásérzetek megvalósításában gondolkod(tat)tak. Más kérdés, hogy a régióképzés/regióképződés, valamint a szubregiók problémaköre túlpolitizálódott, napi politikává torzult, jöllehet a politikátörténelmi/politikai szempont csupán az egyik (az irodalmakról/művészetekről szólva nem bizonyosan a leglényegesebb) a számba vehető/veendő aspektusok közül, nem is szólva arról, hogy a hosszú időn át konstruált nemzeti/nemzetiségi rokon- és ellenszenvek nagyon kevésbé segítettek a régióképződés/képzés kutatását, elméletének megteremtődését. A saját és az idegen olyan dichotómiaként volt tevőlegesen jelen a nemzeti gondolkodásokban, amely a regionális interkulturalitás ellen hatott, és jóval inkább a tagadás, az elzárkózás, az ignorálás gesztusait hívta elő, mint akár a toleranciáét, akár az ellentétes nézetek akceptálásáét. A kölcsönös türelmetlenség és elutasítás szerkezetének elemzése nem történt meg, jöllehet az egymás ellen feszülő álláspontok genezisében, megalkotottságában és érvrendszerében meglepő hasonlóságokra bukkanhatott volna a figyelmes kutató. Jó ideje egy (szub)regió, az Alpok-Adria-térség kultúráinak elemzése szolgál(hatna) modellként arra, miként érvényesül a művelődések összehasonlításakor a komparatiztika mint elmélet és metodológia. Az újabb idevonatkozó tanulmány az interkulturális összehasonlítás problémáját – J.M. Lotman kultúrátipológiáját (meg)idézve – abban véli föltárulni, miszerint „olyan műalkotások és kultúrák vizsgálatakor, amelyek közvetlen művészeti érzékenységünkől idegenek, a leírás metanyelveként szinte mindig *saját*, egy meghatározott korszaktól és művelődési hagyománytól létrehozott eszméinket és elképzeléseinket használjuk.” Ennek a problémának – folytatja a tanulmány immár saját szavaival – nemcsak a többnyelvű irodalmi rendszerek összehasonlításakor van központi jelentősége, hanem egyik alapjává vált az újabban mindenütt megfigyelhető irányzatnak, amely a (csak) nemzetileg meghatározott kulturális koncepciók meghaladását célozza meg, méghozzá két irányban: a regionalitásában és az interregionalitásában. A „nemzeti” filológiák komparatiztikai és tudományközi nyitásával párhuzamosan (itt az értekező a kultúraközi germanisztikát és a *cultural studies*-t nevezi meg, a magam részéről Németh Lászlónak és az *Apollo* című folyóirat köré csoportosult, akkor fiatal történész-irodalomtörténész-nyelvész együttesnek az 1930-as esztendőkből származó álláspontjára utalnék, ők ugyanis a magyar történetírást az akkori szóhasználatnál elve csak kelet-európai történetírásként tudták elképzelni, Németh László cseh-magyar-lengyel történelmi vázlatai eléggé ismertek ahhoz, hogy itt ne kelljen részleteznem) az irodalmi komparatiztika újra meghatározza a maga tárgykörét, és ezáltal művelődéstörténelmi metaelméletté válik.

A kurta elméleti alapvetést a regionális kultúraköziség részterületeinek megjelölése követi. Az irodalmi komparatiztikának nemcsak fogalomkészlete gondolódik újra, hanem a genetikai érintkezések és tipológiai hasonlóságok tartalma is, nem is szólva arról, hogy a René Wellek által akkoriban joggal a komparatiztikából kiutált, rossz emléké „imanológia” (nemzetkép-kutatás) beemelése az összehasonlító kultúratudományba a saját-idegen viszonylat módszeres átgondolását, előítéletek (többes szám!) szerkezetének átvilágítását eredményez(het)i, valamint kulturális és anti-kulturális képzetek szerveződésének nyomába eredhet. Minthogy a tudományköziség immár része a komparatiztika feltételrendszerének, Wellek vádjá, miszerint a nemzetkép-kutatásban a nép- és nemzetpszichológia a kompetens, nem pedig az irodalomtörténész, már azáltal is erejét veszti, hogy az irodalomtörténész nem a pszichológus feladatát veszi át, nem szorítja a háttérbe a „lélekidomárokat”, hanem párbeszédbe kezd velük. S bár jeles értekező az Alpok-Adria-térség irodalmi kultúraköziségének különféle formáit keresi, tárgymegjelöléseiben a magam részéről a közép-európai, a dunatáji, a kelet-közép-európai lehetőségeket is látni tudom, sőt: a magyarságtudomány vagy akár a finn-ugor „kultúrológia” tárgykörét szintén (legalábbis részben) körvonalazódni érzem. A jelzett formák: egyéni (individuális) és kultúraspecifikus többnyelvűség és polifónia, imanológia, irodalom és kultúraközi dinamika (receptió, elhatárolódás, konfliktus, dialógus) stb. Mindezek fölhasználásával az Alpok-Adria-térség kultúraköziségét az irodalmi kapcsolatok jellegére lehet vonatkoztatni, nem kevésbé az irodalomtudományi tárgyi konstrukciókra, a leírás modelljeire és elméletekre, mint amilyen a kultúraszemiotika, a többrendszerűség elmélete (Polysystemtheorie). Ezeknek a megfontolásoknak az a célja, hogy a regionális komparatiztika koncepciójához, mint a kultúrák összehasonlításának metodológiájához és elméletéhez, járuljon hozzá. Vitám nincsen az értekezővel. Csupán annyit jegyzek meg, hogy elismerve a kutatási tárgy kijelölésének jogosságát, az Alpok-Adria-térség kiemelését csak úgy tudom magától értetődőnek tekinteni, ha a modellalkotás kényszerű és célszerű szűkebb körű meghatározottságát tartom szemem előtt. Hiszen mind az eddig kifejtettek, mind az ezután következők, példának okáért az, hogy az Alpok-Adria-térség többnyelvű régió, inkább rokonítja hasonló, nem túl távoli régiókkal (szubregiókkal), mint zárja el tőlük. 1999-ben jelent meg Klagenfurtban az *Europa erlesen* sorozatban a *Siebenbürgen* kötet, amelynek román, szász és magyar szerzői (német nyelvű tolmácsolásban ugyan)

egymásnak felelgetnek egy közös szöveget mondván/írván, kiváltképpen úgy, hogy az egyes szemelvények kiragadva eredeti kontextusukból (csupán a német nyelvű első előfordulás helye és az író-költő születési, halál- és születési év száma szerepel a jegyzetek közt információul) a fordítások nyelvén még közelebb kerülnek egymáshoz, elmosódik az esetlegesen nemzeti/nemzetiségi konfliktus, amely az eredeti nyelvű szövegből esetleg kiolvasható lenne, és egy régió tragikus művelődés/irodalom/mentalitás történeteként, polifón panaszként adja elő az erdélyi régió kultúrák köziségét. Lényegében a „történeti” Magyarország művelődéstörténete is leírható ilyen nézőpontból. Általánosabbnak és megszokottabbnak az additív leírás tetszik: a különféle nyelvű kultúrák egymásután, jórészt egymástól függetlenül adatnak elő, ebben az esetben könyvkötészeti szintézisről beszélhetünk, olykor, kivételesen utalások jelzik a nemcsak a régebbi korszakban jelenlévő kulturális átszövődéseket. Értékezőnk az Alpok-Adria-térség irodalmi rendszerét mind regionális, mind nemzeti tekintetben a különféle kultúrák egymásmellettségével, kontaktusaival és konfliktusaival véli meghatározhatónak. A bi- és polikulturalitás – állítja a továbbiakban – ezáltal olyan jelenség, amely egyrészt a regionális szintre szorítkozik, másrésztől azonban, mint a szlovén művelődés Karinthiában és Olaszországban, az olasz Szlovéniában és Horvátországban egyúttal túllépi nemzeti államok határait. Ezek a különös nyelvi viszonyok – fejezi be a bekezdést – a társadalom más körére is hatnak, és tetten érhető az irodalmi élet eregésében.

Az említett *Erdély*-kötet az utószót szerző Georg Aeschid idézve búcsúztatónak készült. Mivel szerinte egy Erdélyről szóló irodalmi szövegek gyűjteménye csak búcsúztató (Nachruf) lehet. Erdély nincs többé, folytatja. A Kárpátok hegyláncától övezett vidék, amely egykori többnemzetiségű jellegét kő- és papír tanúbizonyságokkal örökölte meg, nem él többé. Önmaga romszerű emlékművévé merevedett. Éppen ezért egy erdélyi búcsúztató nemigen lehet más, mint irodalmi szövegek gyűjteménye. A látszólag kevésbé a kultúrák köziségére célzó antológiát és utószavát nem intézhetjük el azzal, hogy a szászok erőszakos eltávolítása és nem egészen önkéntes exodusuk olyképpen rendezte át az erdélyi irodalom- és kultúrák köziségét, a kultúra-átszövődéseket, a kontaktusok és nem csekély számú konfliktusok rendszerét, hogy egy ország életéből kiiktatott egy kultúrahordozó, kultúrateremtő, kultúrahagyományozó világot, társadalmat, és éppen a visszafordíthatatlan és (értekező prózába ugyan nem illő szóval, mégis) *végzetes* hiány annál erőteljesebben emlékeztet a valaha létezett, kölcsönösen termékenynek bizonyult, a politikai, nemzetiségpolitikai harcok, háborúk ellenére produktív szüntelen kulturális cserére, a különféle időszakokban változó intenzitású kölcsönös fordítási irodalomra, az erdélyiség megint csak több módosuláson átment eszméjére, a föderációs elképzelésekre, a nyelvekben (jövényszavak, tükröfordítások), az irodalmi művekben, a viselkedéskultúrában, az egyházi érintkezésekben, a folklórban, az étkezéskultúrában megőrződött együttélésre; arra nevezetesen, hogy bármiként írja meg Erdély történetét a szász, a román és a magyar történetírás, régióként (vagy szubrégióként) kell(ene), hogy megírja, szakítva a nemzeti prioritások egyoldalúságával, hívebben az Erdélyben kimondott-megfogalmazott türelmesség gondolatához. Az Alpok-Adria-térség kultúrák köziségének modellje tanulságul szolgálhatna, már csak azzal is, hogy alkalmazása az erdélyi régióra mindenekeelőtt (legyen szó a többnyelvűségről, a kétnyelvű írástudókról, a reformáció és az ellenreformáció nyelvi igyekezetéről) a régió különösségét dokumentálhatná; hiszen az identitás meg a differencia „dialektikája” nemcsak a regionális, hanem a régióközi (interregionális) elemzéseknek is sajátja. Claudio Magris a maga trieszti szubrégiója alkotójaként indult dunai érzelmes utazására, és mindenütt, akarva-akaratlanul, a sokkultúráltság, a többnyelvűség, a kultúra-átszövődések tanúságtételeire és emlékeztetőre figyelt föl. *Duna* (Danubio)- könyvének *transzszilvanizmus*-fejezetében így örökíti meg ráismerését: „A népek és a viszálykodások egyetlen egygyé olvadása, ahogy ez a vegyes lakosságú határvidéken néha megéssik, hozzájárult, hogy kialakuljon az összetartozás érzése, valamiféle különös azonosság, mely a szerteágazó ellentétek ellenére, sőt épp konfliktusos voltából eredően összetéveszthetetlen, valamennyi szemben álló felet egyaránt jellemző sajátosságokat hordoz.” Alább a Monarchia-regió meghatározó karakterisztikumaként jelzi a centripetális és a centrifugális erők összjátékát, a centrum és a periféria ellentétét a nemzeti helyzettudat értelmezésekor. Nemcsak az osztrák, hanem a magyar meg az erdélyi szász szerzők esetében is szembeötlő ez. Magris a furcsa utat bejáró szász szerző, Zillich művein töprengve állapítja meg: „A centrum és a periféria kapcsolata mindig problematikus; aki egy földrajzi vagy kulturális határvidéken él, mindig úgy érzi, hogy ő a nemzeti lét igazi letéteményese és képviselője, és hogy a nemzet többi része, mivel nem érti meg őt, méltatlan a nemzet névre.”

Ezzel függ össze az a dilemma, amit már Franz Kafka megfogalmazott nyelvi-tudati hovatartozásával kapcsolatban, és a szólásszabadsághoz jutott „kisebbségi”-nek, „nemzetiségi”-nek mondott irodalmak önszerveződésekor újra meg újra fölmerül. Nevezetesen a régióspecifikumként kezelt küldetéses-„mandátumos” irodalom problematikája, irodalomnak és valós vagy vélt (remélt? előhívott?) ösztársadalmi elvárásoknak viszonya. Magris a szlovák irodalom lehetőségein gondolkodva jut el oda, ahová a posztstrukturalizmus felé tájékozódó elmélet tekintett, az írószerep változatainak újraértelmezéséhez. Ám amit Magris vesztélylehetőségként jegyez föl, az nemcsak a magyar, legalább oly mértékben a szlovák vagy a horvát irodalom irányzatainak teoretikusait (és alkotóit) is megosztja; korábban a cseh Vítězslav Nezval marasztalta el százötven esztendő cseh irodalmát a túlzottan didaktikus-tanító jelleg miatt. Magris így fogalmaz:

„A kis népek (...) nemcsak a nagy népek megvetését és közönyét kell leráznia magáról – még ha e nagyok némelyike a legjobb úton van is afelé, hogy elveszítse nagyságát –, hanem meg kell szabadulnia saját kisebbségi komplexusától is, attól, hogy úgy érzi, folyton helyesbíteni kell ezt a képet, vagy meg kell szüntetnie, vagy egyenest ellenkező előjellel kell ellátnia, büszkén viselve kisebbségi mivoltát, mint a kiválasztottság jegyét. Aki hosszabb ideig a kisebbség szerepét volt kénytelen játszani, és minden erejét identitása meghatározására és megőrzésére fordította, az hajlik rá, hogy akkor is így viselkedjen, amikor már nincs rá szükség. Aki csakis önmaga felé fordul, csakis saját identitása megszilárdítására koncentrál, és folyton azon igyekszik, hogy kicsikarja a kijáró tiszteletet, annál fennáll a veszély, hogy minden energiáját a védekezésnek szentelve, beszűkíti tapasztalatainak horizontját, és a világgal való kapcsolata kisszerűvé válik.”

Ki ne tudná Magrisnál jobban, hogy érdemes szavait megfontolni, hiszen öröksége, a trieszti irodalom a maga tájnyelviségével, „diglossziájával”, sokkultúráltságával, a más nyelvcsaládhoz tartozó irodalmakhoz fűződő, olykor bensőséges viszonyával nemcsak centrum és periféria fájdalmas viszonyát élte át (a méltán világhírű Italo Svevonál olvashatjuk: mi minden toszkán szóval hazudunk), hanem mindig is (el)számolni kényszerült a kis és a nagy (irodalmi) világ tapasztalatai irodalommal formálásának problematikus voltával, a pszichoanalízis hazai hagyományainak bezárkózásra és kilépésre egyaránt példát adó, a világszerűséget és a fáradt kisvárosiasságot szintén egyként újraértelmezésre fölkináló gondolatosságával.

Vissza az Alpok-Adria-térség kutatásának programmá emelt elvi alapvetéséhez. A kutató kiindulópontja a nálunk is jól ismert bahtyni nyelv- és nyelvi kultúraelmélet. Bahtyin úgy interpretálja a társadalmat, mint szociális beszédek, nyelvek és szólamok sokféleségét. Jóllehet alapjában az egy nyelven belüli polifóniát hangsúlyozza (a stílusok, a tájnyelvek, az idiolektusok, a csoportnyelvek és diszkurzusok sokféleségét egy társadalom, illetőleg egy „kultúrán” belül), ezt a modellt a nyelvközi polifóniára is vonatkoztathatjuk (két- és többnyelvűség, diglosszia, kettős-, többkultúráltság), hiszen lényegében ennek feltárása, elemzése a(z irodalmi) komparatistika feladata. Annál is inkább, mert az összehasonlító irodalomtudomány érdekeltnek mutatkozik a polikulturális régiók és irodalmi poliszisztémák kultúrák közis összefüggéseinek vizsgálatában, ezen keresztül módszertani támogatást kínál egy olyan leírás számára, amely a társadalmi polifónia és a kultúrák közis funkció kapcsolatát érzékelteti. A szólamok dialógusa ebben az

esetben a társadalmi és kulturális dialógusból eredeztethető, miáltal a társadalmi és a művelődési határoknak nem feltétlenül kell megegyezniük az etnikai, a kulturális és a nyelvi határokkal. Mindez természetesen nem kizárólag az irodalmi multietnicitás kutatását ösztönözheti, hanem a politikai/állami határoktól független „egynyelvű” kultúra, irodalom különféle, egymást olykor keresztező meghatározottságainak, az eddigieknél feltehetőleg megbízhatóbb elemzését is. Miáltal az Alpok-Adria-térség irodalmainak, kultúráinak egymás mellé állításakor, egymásra vonatkoztatásakor elért, elérendő kutatási eredmények általában hasznosíthatók az irodalomközi együttesek vizsgálatokor, a különféleképpen fölfogott, csoportosított közép-európai, kelet-közép-európai, dunatáji, Monarchia-beli, délkelet-európai (szub)régiók (ábránd, hogy nemzetközi összefogással készül, de legalább is arra igényt tartó?) szinkron és diakron leírásakor.

Egyelőre (nálunk) szokatlan, ha a komparatistikát többes számú alakban látjuk viszont egy könyv címlapján, igaz, a tudomány- és a kultúraköziség erősítő tényezőjeként. Tehát nem (irodalom)tudományos iskolák vitatják regisztrálva, hanem a különféle tudományágak komparatistikai lehetőségeit szemrevételezve. Mivel feltételezhető, hogy az „ágazati” komparatistikák nemcsak az egymás közti távolságot rövidíthetik meg, hanem önmaguk korszerűsödését is nagy mértékben segíthetik elő. Példával élve: ahhoz, hogy „euro-jogászok” intézzék az országhatáron túlnyúló, legalább két államban/országban élő – többnyelvű, többkultúrájú, különféle jogi iskolázottságú – állampolgárainak ügyeit, a különféle, egymással nem, vagy alig harmonizáló jogrendszert, jogi gondolkodást egybevetve, összehasonlítva, egymáshoz közelítve úgy kell újraszervezni, hogy az egymástól eltérő jogi nyelvek harmonizáljanak.

Az egyediség, az individualitás meg a közös, hasonló tudat, nyelv, az egymástól elváló, de e sokféleségben egymást gazdagító „szólamok” föltárlásához, megértéséhez, akceptálásához a tudomány- és a kultúraköziség módszeres elveinek és nem kevésbé módszeres gyakorlatának kidolgozása, érvényesítése számottevő segítséget nyújthat.

Jegyzet

A jelen dolgozat valójában az alábbi tanulmánykötet értekezéseire épül, olyan „könyvismertetés”, amely az egyes dolgozatok főbb megállapításait egymással szembeállítja, szabad előadásban bőszégesen idézi, s hozzájuk illeszti a maga kutatásait:

Vergleichende Wissenschaften. Interdisziplinarität und Interkulturalität in den Komparatistiken. Szerk. Peter V. Zima. Tübingen 2000. Gunter Narr Verlag. (Az idézett tanulmányok: Peter V. Zima: Vergleich als Konstruktion; Christian Autexier: Von der Rechtsvergleichung zum rechtskulturellen Vergleich; Carsten Koch: Möglichkeiten und Grenzen der Vergleichenden Religionswissenschaft; Hans-Martin: Gauger: Der Vergleich in der Sprachwissenschaft; Manfred Schmeling: Literarischer Vergleich und interkulturelle Hermeneutik; Johann Strutz: Komparatistik als Theorie und Methodologie des Kulturvergleichs; Ursula Link-Heer: Was vergleicht man, wenn man zur Begriffsgeschichte von »Manierismus« forschet?. A kötet ezen kívül összehasonlító politológiai, közgazdaságtani és társadalomtudományi értekezéseket tartalmaz).

Egyéb hivatkozott munkák

Claudio Magris: Duna. Ford. Kajtár Mária. Bp., 1992.

Siebenbürgen. Szerk. Georg Aeschl. Klagenfurt/Celovec 1999. Wieser Verlag

Balázs Imre József

És-és-és

(Kovács András Ferenc: *Kompletórium*)

Ha a századelőn írta volna verseit, bizonyára újklasszicistának tekintették volna. Pedig valami másról van szó. (És talán a századelőn is másról volt szó, a hagyományos formák újrahaszználata már a '20-as és '30-as évek magyar irodalmában is inkább a poliritmia és a polimetrika irányába való elmozdulásként értelmezhető, mintsem klasszicista ideálok újraélesztéseként.)¹ Kovács András Ferenc utalásokból kirajzolódó könyvtára sokkal tágasabb, mint bármelyik „klasszicistáé”. Nem (csak) mennyiségi kiterjedésről van szó természetesen, inkább szemléletbeliről. Kovács András Ferenc virtuális könyvtárának polcain jól megférnek az antikok az avantgárd vagy a tág értelemben vett modernség „klasszikusaival”, az apokrif és névtelen szerzőkkel. „Borgestől tudni lehet, hogy minden lista, minden katalógus: cinkelt” – mondja KAF az egyik interjújában.² A „cinkelt” keveredik a valódival, a költészeti hagyomány folyton alakulóban van KAF-nál, hiszen e hagyomány „üresen hagyott” helyei is kitöltődnek az egyes alakmások hangján. Egy olyan szemléletbeli nyitásról van tehát szó, amelyet legpontosabban talán „a kultúra fikcionáltsága” szókapcsolattal lehet jellemezni. Margócsy István, aki ezt a jelenséget tágan, a kilencvenes évek költészetének kontextusában tárgyalja, így összegzi, nyilvánvalóan KAF költészete nyomán, a következményeket: „A hagyományok ily hierarchizálatlan egymásmellettsége, természetesen, soha nem létezett, s így nem magától értetődő történeti adottság. E költészet – melynek generális leírásához én is helyeslem a radikális archaizmus kitétel alkalmazását – valóban egyszerre radikális és archaikus: hisz állandóan az archaikus hagyományokat keresi, teremti újjá és fordítja ki, ám ezeket állandóan rögtön fikcionálja is, s oly új keretek közé illeszti, mely keretek az archaikus vonásoknak pillanatonkénti metamorfózisához kell, hogy vezessenek.”³ A KAF-kötetek sajátos emlékezőtechnikája és–és–és elvet érvényesít a különböző korok és ars poeticák között,⁴ ugyanakkor nem valamiféle időnélküliségbe emelődnek be a megidézett szövegek, hanem történeti térbe – ennek a sajátossága KAF-nál az, hogy megsokszorozódnak benne a bejárható utak. Az egyik hagyomány a másikat olvassa, olykor ez az olvasás „már bejárt” vagy történetileg bejárható utakat idéz („ahogyan Hyperion mítoszához Hölderlinen át, az oksztán trubadúrlírához pedig Poundon, T. S. Elioton és Nervalon keresztül vezet az út” – mondja Kulcsár Szabó Ernő),⁵ máskor szándékos anakronizmusok vagy fiktív közbeékelődések révén valósul meg különféle hagyományok bemozdítása (mint például a Lázár René Sándor-„életmű” több darabja esetében).

Egy válogatott KAF-kötettől többféle választ várhatunk. Egyrészt szükségesnek mutatkozik átláthatóbbá tenni ezt a mennyiségileg is jelentős verskorpuszt, ilyenformán szerzőileg megerősíthetők bizonyos vonulatok. Másrészt KAF-tól megszokhattuk, hogy áttételeken keresztül kommunikál, teremti meg önmagát. A szelekció mint gesztus áttételesen ugyancsak az énteremtés része: sokat elárul arról, hogyan írja önmagát kötetekbe KAF. Mégsem erről beszélnek az alábbiakban. Egy jó válogatott kötet (amilyen a *Kompletórium* is) képes kisebb léptékben összegezni egy-egy költői pálya alakulását. Ez Kovács András Ferenc esetében különösen fontosnak tűnik. Körülbelül a kilencvenes évek közepéig ugyanis a recepció szinte egyöntetű lelkesedéssel fogadta a KAF-verseket, sőt KAF egyike volt azon kevés költőknek, akiknek a még kötetbe nem foglalt verseiről is tanulmányok születtek. A kilencvenes évek végére a kritika figyelme mintha más irányokba fordult volna, ugyanakkor tagadhatatlan, hogy a fiatalabb költőnemzedékek verseiben (Orbán János Dénesnél, Varró Dánielnél stb.) folytatódik (vagy továbbíródik?) valami abból, amit KAF, és előtte némileg másként Weöres kezdeményezett. A kérdés számomra az, hogy az eddigi életművön belül érzékelhető-e valamiféle poétikailag leírható törés, amely indokolná a kritika utóbbi időben visszafogottabb reakcióit, illetve hogy mi az, ami a KAF-versekből továbbíródik más költőknél.

Alighanem abból az előfeltevés-rendszerből és kontextusból kell kiindulnunk, amelybe a kilencvenes évek derekán a pozitív reakciók beleolvasták KAF költészetét. Margócsy István visszatekintve így összegzi a kilencvenes évek lírai fejleményeit: „A beszélő [...] minden ízében és minden megjelenési formájában fikcionálttá vált, s még akkor is fiktív jellegű lesz, ha közvetlenül nincsen is jelezve a szerzői fikció intencionált távolságtartása. [...] A megszólaló én fikcionáltsága a legszorosabban összefügg a nyelv fikcionáltságának mozzanatával, sőt, valójában, más oldalról nézve, alighanem azonos is vele.”⁶ Ennek a szubjektumfelfogásnak a tágabb kontextusa a '60-as-'70-es évektől megerősödő irodalmi és szellemtudományi irányzatok szövegeiben keresendő. Az elmélet ebben az időben talált nyelvet azoknak a polifón beszédmódoknak a leírására, amelyek a nyelv pluralizálódásán keresztül az őt használó (vagy „nyelv által használt”) szubjektum pozíciójára is visszahatnak. Az első KAF-kötetekben viszonylag gyakori többnyelvűség (l. *Az Oltárijó Társasutazás*, *Egy unikornis testamentuma*, *Macskaszerenád* stb.), illetve az ezzel is összefüggő utalásos-idézés technika összességében valamiféle én-disszeminatív hatást eredményezett. Összességében feltétlenül, hiszen versenként más és másféle önszemlélet jelenik meg KAF-nál: „Ez a nézőpont ugyanis változó: gyakorlatilag annyiféle, ahány típusú szöveget olvasunk”⁷ – mondja Keresztury Tibor. Ez természetesen nem ugyanaz, mint amikor egyetlen versen belül mozdul ki a beszélői pozíció. Ez utóbbi típusú nézőpontváltás is sokszor válik konstrukciós elvévé KAF-nál, viszont kétségkívül ritkábban, mint globális értelemben, az újabb kötetekben pedig egyre kevésbé érvényesül. A már említett többnyelvű kollázsokból építkező versek nyilván ide tartoznak. Ilyen, a nézőpontokat a versen belül váltakoztató szöveg többek között még a Kulcsár Szabó Ernő átfogó tanulmányában hasonló értelemben kiemelt *Lázbeszéd* (*Ezra Pound Velencében*) című vers is.⁸ Itt persze ismét áttételről van szó, hiszen KAF Pound-nyelven szólal meg, amely maga polifón. Keresztury Tibor egyfajta mintha-olvasatot ajánl az ilyen típusú KAF-versekhez, s ez nemcsak a kantilénák, hanem a *Cantók* imitációjára is vonatkozatható: „A legjellemzőbb karakterjegyek között említett reflektáltság, az utalásos-imitációs technika (hogy tehát olyan, *mintha* egy kantilénát olvasnánk, vagy olyan, *mintha* egy manierista, vagy kora-középkori szerző átültetett szövege lenne a vers – miközben persze csak rájátszásról, kifejezőeszközök jelentésképző ütköztetéséről van szó), vonatkozik e líra önszemléletére, belső nézőpontjára is. [...] A létrejövő versszerkezet pedig többnyire imitál egy lírai alanyt, melynek viszonya a vers szerzőjéhez szintén változatos, illetve nehezen meghatározható.”⁹

Másutt szoboriliasabb utalások révén „decentralódik” a beszélő. A *Toldott-foldott ballada* című Jack Cole-szöveg például Quint Aftonról szól (akinek a neve, akárcsak a Hadd-el-Kafé, Quintus Aemilius Fabullusé, Fu An-kungé és társaiké, könnyen kapcsolatba hozható a KAF-monogrammal), a beszélő nyilván Jack Cole, a szöveg maga pedig, amely a Bob Dylan-féle szöveghagyományba kéredzkedik be, többek között Ady-utalásokat tartalmaz: „Mit bánta ő hogy Shelley/ Lelkit miként lehell/ Dallamba pille-légbe/ Köpött fityiszt legyintett/ Hisz élve vitte Quintet/ Egy tornádó az égbe” – dalol Jack Cole. (Vö. „Mit bánom én, hogy Goethe hogy csinálja/ Hogy tempóz Arany s Petőfi hogy istenül.” – *Hunn, új legenda*, illetve „Az Úr Illésként elviszi mind,/ Kiket nagyon sujt és szeret/ Tüzes,

gyors szíveket ad nekik./ Ezek a tüzes szekerek.” – *Az Illés szekere*).¹⁰ A szöveg mögé olvasott beszélő ilyenformán felsokszorozódik, s a polifónia ezáltal nemcsak beszélők, hanem műfajok és regiszterek között is létrejön.

Ha van valamiféle poétikai változás az egymást követő KAF-kötetekben, az alighanem az én pozicionálásával függ össze, és mindazzal, amit ez diszkurzív szempontból jelent. Talán az *És Christophorus énekelt* második felében (amely az első kiadásban el is különül *Én, Scardanelli (1992–1994)* címmel az első ciklustól, a *Kompletórium*ban már nem) tűnnek fel először hangsúlyosan olyan énpozicionálást alkalmazó versek, ahol a beszélőt a külvilág felől látjuk, ahol tehát az identitást nemcsak a játék, a szerepcserélgetés önfeledtsége, hanem a külső tekintet is kezdi meghatározni: „Azt mondják, arcom régi maszk:/ miért is vágok én grimaszt./ ha kell./ ha nem?” (*Bírálóimhoz. Születésnapomra. Plágium!*); „A büszke Kolozsvár! Sem venerál, mert már nem is András – Andrea vagy csak.../ Versdadogó idegen, te deák, vig tésztazabáló!” (*Gúnyirat Andreas Transylvanus ellen*); „Pöffeszkednek vidéki cazzók –/ Vakon csepülnek tréfli nagy szók./ Kipletykál bármiféle csúz” (*Amadeus, legvégül, utolszor*). Az idézetek mind a *Christophorus*ból valók, de lehetne idézni hasonlóképpen megkomponált verseket az *Adventi fagyban angyalok*, a *Saltus hungaricus* vagy akár a *Jack Cole* darabjai közül is. Poétikailag látszólag jelentéktelen fejlemény ez, mégis vannak következményei, amelyek az egész versnyelvre hatással vannak. Az odaértett külső nézőpont ugyanis az ilyesfajta diskurzusban paradox módon behatároló: behatárolja magát a beszédet is (hiszen annak „viszonyulnia” kell a külső nézőponthoz), de magát a szubjektumpozíciót, énképet is (bár ez nem volna szükségszerű, hiszen éppen arról van szó, hogy mindenki más-másképpen érzékeli, értelmezi a másik szubjektumot). A szubjektum ilyenformán rögzül: az azonosulás-gyakorlatok közül kibukkanva felfedez valamit, amivel nem tud azonosulni, ami nem-ő. Valami efféle tapasztalatot lehetne talán a kilencvenes évek második felének KAF-versei mellé rendelni. A polifónia visszaszorul, az alakváltoztatások, beszédmód-variációk egyre inkább az egyes versek egymásra-vonatkoztatottságában valósulnak meg, egyre kevésbé a verseken belül. A hagyományosabb lírai formációk közül így egyre inkább a bizarrabb (imitációs) szerkesztésmódok ugranak ki (*Nigra sed formosa, Negyvenkedés* stb.), illetve az olyan nagykompozíciók, mint a *Postaréti Symphonia*, vagy még inkább a remek *Szárszói variációk*, amely J.A. kalapját több nyelven, több szemszögből „mutatja” meg.

A *Kompletórium* „üres helyének” tekintendő természetesen a Lázary René Sándor-életmű, amely, ha hozzáférhetővé válik egészében, összevetendő ilyen szempontból is a Kovács András Ferenc név alatt megjelent versekkel. Néhány Lázary-remekmű (például a *Makabreus táncza*), úgy tűnik, az önmagából (és azonosulásából) levezetett szubjektumpozícióhoz áll közelebb.

Ami a KAF-recepció másik oldalát, a fiatalabb költők műveinek „visszhangjait” illeti, a legszembeütőbb különbség a „mindent kell választani egyszerre”-elv eltűnése. Varró Dániel, Orbán János Dénes és nemzedéktársaik szűkebb körben mozognak, érezhetően vannak kedvenc költők (még akkor is, ha többek és többfélék). Átíró gesztusaik alapvetően ugyanazon az elven működnek, mint KAF-nál, legfeljebb erőteljesebb náluk a travesztiaszerű célzat. KAF esetében, akárcsak korábban Tandori, Petri, Oravecz értékelésekor a recepció kissé bajban volt, amikor valamiféle tágabb költészettörténeti paradigmába kellett volna őket bevonni. Kulcsár-Szabó Zoltán monográfiájában például kérdésesnek tekintti Oravecz Imre posztmodernségét: „Az 1972. szeptember énmegalkotása és emlékezetstratégiái még beleférnének egy lehetséges posztmodern-keretbe, de az Oraveczre jellemző beszédpozíciók szilárd és általában jelölt értékadata, valamint az, hogy versei megőrzik a „beszédszerűség” jellegét, már aligha. [... A] verseibe „beleolvasható” önreflexív nyelvi alakzatok is másjellegűek, mint a posztmodern autoreferencialitás gesztusai.”¹¹ A lírában persze azért nehéz valamiféle posztmodernség-alakzatokat kimutatni, mert rendkívül problémás műnemi jegyekké (lírává) konvertálni azokat az elveket, amelyek a prózában vagy az elméletalkotói diskurzusokban konszenzusos alapon megragadhatók. Az Európa-centrikus, illetve az Amerikából érkező költészeti paradigmák egyaránt összefüggnek a nyelv, a szubjektum s a kultúra problematizálásával, hatalmas eltérések léteznek viszont a hangsúlyok elhelyezésében, és ennek poétikai következményeiben – a depoetizáltság, totális referencialitás, dereferencializálás, a nyelv szétforgácsolása vagy fikcionalizálása, bár sokszor ellentmondásba kerülnek egymással, egy-egy érvrendszer mentén illeszkednek a posztmodern-értelmezés valamely változatába. KAF esetében is felmerült az igény, hogy beillesztődjék ebbe a vonulatba, de a kritika (egyébként dicséretes módon) vonakodik verdiktumokat adni. „Úgy tűnik nekünk, az intertextualitás itt megjelenő formája nem annyira egy szimpla posztmodern permanencia esete, mint inkább olyan időbeli- „hosszmenti” dia- vagy poliilógusok kezdeményezése a hagyománnyal, amelyek éppenséggel nem tüntetik el a formák történetiségét, hanem a rajtuk keresztül való – és csak általuk megtörténő, általuk lehetséges – költészeti memória hagyomány- és kultúrateremtő funkcióját hangsúlyozzák” – írja Kulcsár Szabó Ernő.¹² Kulcsár-Szabó Zoltán a KAF műfajsemleges módon való „beilleszthetősége” mellett érvel: „Jellemző, hogy a ma talán egyetlen olyan magyar költő, akinek versei nem mondanak le a műfajjelölő szabályokról és mégis posztmodernnek minősíti a recepció (Kovács András Ferenc), posztmodernségét nem műfaji, hanem általánosabb esztétikai-világszemléleti, illetve műfajsemleges retorikai szinten tudták csak meghatározni elemzői.”¹³ Nyilván csak így járhatott el a recepció, hiszen a magyar költői köznyelvbe, mindmáig úgy tűnik, csak igen kevésbé férközött be az avantgárd-hagyomány (és most már egyre nehezebb neki), ugyanakkor azok a lírai formációk, amelyeket német vagy angol-amerikai nyelvterületen posztmodernnek tekintenek, sokkal inkább érintve vannak az avantgárd, illetve a Pound- és Eliot-féle szubjektumfelfogás által. A probléma tehát úgy tevődik fel, hogy bevonható-e a magyar líratörténeti fejlemények központi része ebbe a paradigmába, amelyből a szubjektumpozíciók, az önreflexivitás és még néhány jegy alapján levezethető, amely viszont más nyelvterületeken másféle formációkat helyezett előtérbe *posztmodern* márkánév alatt. Ha igen, akkor a recepciónak számolnia kell azzal, hogy a magyar lírában a posztmodern valamiért *más*, és ennek következményei vannak mind a visszamenőleges irodalomtörténeti konstrukciókra nézve, mind a továbbiak szempontjából. Ha nem, akkor úgy tűnik, bizonyos hagyomány-nyelvek elsikkadtak a recepció, a költői vállalkozások számára egyaránt.

Orbán János Dénes vagy Varró Dániel költészete talán egyetlen irányban közelíti a KAF-féle hagyományt a posztmodern (amerikai felfogása) felé. A populáris, „szolgáltatói” szféra felé mozdítják be KAF átíró gesztusait. Talán ennek a projektnek egy sajátos értelmezése OJD esetében az, amit az *Iffabb csikóbb poéta Jack Cole-hoz* című versben így vázol: „Tőled tanuljuk, Maszter,/ a nyelvet és a formát./ De megpróbáljuk azt majd/ tölteni tartalommal,/ nem pedig sajtlikakkal,/ színhanta-tarka lommal.” Varró Dániel viszont éppen a nonszensz felé nyitva próbálja érvényteleníteni a hasonló kérdésvetéseket.

Kovács András Ferenc versei szinte elkerülhetetlenül vezetnek oda, hogy a költészeti fejlemények egészét vagy legalábbis minél szélesebb körét próbáljuk áttekinteni. A 2000-es reprezentatív gyűjtemény, amely a kötetvégi jegyzet tanúsága szerint a régebbi KAF-verseknek „valamivel több mint a felét tartalmazza, illetőleg kilenc újabbat a tulajdonképpeni *Kompletórium*ban”, mozgásba hozza azt a láncolatot, amelyet KAF az „és–és–és” folytonos továbbgyűrűzésével jellemezett. (*Pécs, Jelenkor Kiadó, 2000*)

Jegyzetek

1 Kulcsár-Szabó Zoltán emeli ki ezt a gondolatot egy Thomka Beáta-tanulmányból, vö. Kulcsár-Szabó Zoltán: *Oravecz Imre*. Pozsony, Kalligram,

1996., 23.

2 „Mindent kell választani egyszerre“. Kovács András Ferencsel beszélget Balázs Imre József. *Helikon* 1999/17. 17.

3 Margócsy István: *Irodalomtörténeti vízió a költészet állapotáról*. *Alföld* 2000/2. 31.

4 „Nem is szeretek választani. Tulajdonképpen ez az és-és-és elvén működik, mindent kell választani egyszerre.“ – mondja KAF a *Helikon*-ban megjelent, 2-es számú jegyzetben idézett interjúban.

5 Kulcsár Szabó Emő: *Poesis memoriae. A lírai mnemotechnika és a kulturális emlékezet „újraírása“ Kovács András Ferenc költészetében*. *Kortárs* 1994/6. 87.

6 Margócsy, i.m. 30.

7 Keresztury Tibor: „*Versrepszánsz közeleg*“. *Vázlat Kovács András Ferenc költészetéről*. in: (szerk.) Károlyi Csaba: *Csipesszel a lángot*. Budapest, Nappali Ház, 1994. 74.

8 Kulcsár Szabó Emő, i.m. 79.

9 Keresztury Tibor, i.m. 74.

10 Silló Jenő még több pre- és architextust hall bele ebbe a versbe. L. Silló Jenő: *Toldott-foldott ballada*. *Forrás* 1997/4. 40-53.

11 Kulcsár-Szabó Zoltán, i.m. 183.

12 Kulcsár Szabó Emő, i.m. 73.

13 Kulcsár-Szabó Zoltán, i.m. 46.

Olasz Sándor

A kivezető út melankóliája

Krasznahorkai László: *Háború és háború*

Krasznahorkai regényének hőse, Korim György a születésnapján dőbben rá, hogy negyvennégy évig értette a világot, most viszont az akár otthonosnak is nevezhető létezés egy csapásra érvényességét veszítette. De „nem egy új tudást kapott ezzel cserébe azért a másikért, hanem valami ijesztő bonyolultságot... /.../ meg kellett szabadítsa magát a biztonságos eligazodásnak attól a rendkívül hatásos, de fölöttébb gyermekded délibábjától”, hogy a világnak „valami csinos, kerek tartalma van”. Ez a születésnap este „nem a veszteség, hanem a nyereség kiindulópontja lett...” Ez az ismeretelméleti alapszituáció minden bizonnyal sokaknak az *Iskola a határon*t juttatja eszébe. Ott már az első oldalon erről az érvénytelenné válásról, kibillenésről olvashatunk, s tudjuk, sok-sok gyötrelmet után a hősök mégiscsak megerősödnek, új tudással vértéződnek föl. Krasznahorkai is vonzódik a vesztesekhez. Ám a vereség itt nem a visszavezető utat egyengeti, nem a nem élni való élet elviselését könnyíti. Korim úgy találja, számára Hermész, az „elvezérítő”, a „kibillentő” görög isten az abszolút origó: „mert Hermész, mondta Korim, ez azt jelenti, elveszíteni az otthonosságot, a függést, a bizalmat, ez azt jelenti, hogy hirtelen feltűnik egy bizonytalansági tényező a nagy egészben, majd ugyanolyan hirtelen kiderül, hogy nem ez a bizonytalanság az egyetlen tényező, mert Hermész, ez a törvények viszonylagos, alkalmi voltát jelenti...” Korim e megvilágosodás hatására éppen nem új életet akar kezdeni, hanem a régit befejezni. Abból a világból menekül, ahol már nincsenek angyalok. Ugyanezt a „teljesen légiés-irreális” kivezető utat keresik a Korim fölülte kézirat hősei (Kasser, Bengazza, Falke, Toot), akiket a szerző a történelemben, a háborúk valóságába küld bele, hogy végül maga is fölismerje: „nincs kivezető út”. Korim pedig Svájcban akarja hajóval ráiratni a tó vizére: *way that goes out*.

Totális ontológiai reménytelenség, hiszen nemcsak az angyalok hagyták el a földet, hanem – a mottó szerint – a mennyország is szomorú. A regény végén – mintegy az elmaradt megváltás helyett bekövetkező – öngyilkosság sem zár le semmit. Tudjuk, a *Háború és háború*t bejelentő *Megjött Ézsaiás* is az öngyilkosság mozzanatával fejeződik be. Nincs kezdet és vég, csak teleológia nélküli körforgás van, s a kitörési lehetőségek végzetes hiánya ebben is a nyolcvanas évek sikerkönyvét, a *Sátántangó*t (1985) juttatja eszünkbe. Miként az első regény későmodern-katasztrófista jellegét idézi az a negativitás is, amely az európai gondolkodástörténetnek az antikvitástól létező jelenségével függ össze. A második regény (*Az ellenállás melankóliája*) címében is ott van az a szó, amely Krasznahorkai írói világát talán a legjobban jellemzi. A melankolikus negativitása – mint Földényi F. László írja – nem a pozitív állapot visszája, hanem „maga a lét, maga a tökéletes pozitív valóság”.

Hogy Krasznahorkai világlátását a reményelv teljes feladása jellemzi, nem újdonság. Gondolhatunk *Az ellenállás melankóliája* „úgyis összeomlik magától minden” filozófiájára vagy a *Sátántangó* sárba húzó, a (nem föltétlenül vallásos értelemben) hívő embert utoljára megcsúfoló, kifordított megváltástörténetére. Egy interjúban Krasznahorkai „az emberi pozíció vereségéről” beszél „az általa belátott világegyetemben”. A *Háború és háború* közvetlen előzményének tekinthető *Megjött Ézsaiás* is a „vége van megint”, „megint vége”, „minden tönkrement és minden lealjasodott” depresszív élményét szövegezte meg. A beszélő világtörténelmi fordulatként éli meg a nemesek, a kiválóak, a nagyszerűek „tartós eltűnését”. Úgy látja, a jövőben nem arról van szó, hogy a jót fölvaltja a rossz, „ebből a jövőből ugyanúgy hiányzik majd a rossz is”, s ekkor „a föld legszomorúbb térképe, egy egész letűnő kontinens, az igazi Atlantisz” látható. Ezen az elsüllyedt kontinensen az ember „a részleteiben feltáruló egészre”, „az egészben ragyogó szépségre” vethet pillantást. A regény a hős sokkoló omlás- és hanyatlásélményéről, ennek az egész-ségnek az elvesztéséről olyan koncentráltan beszél, amilyenre kevés példa akad a századvég irodalmában. Az önmagánál sokkalta hatalmasabb univerzumot teremtő ember „kezeleni ezt az óriásit már nem képes és összeomlik”.

Amit Thomka Beáta *Az ellenállás melankóliájáról* megállapított (a regény „egyetlen gondolat történeteszerű közlése”), maradéktalanul igaz a *Háború és háború*ra is. Hogy mi ez a főgondolat, a fentiek alapján összegezzük. A nagyjában előrehaladó történet pedig az, hogy a kisváros helytörténete, Korim a levéltárban rejtélyes kéziratra lel. Miután mindent, környezetet, munkát, nyelvet, hazát felszámol, New Yorkba megy. Mániákus következetességgel írja számítógépbe az ismeretlen szerzőtől származó kéziratot. Valami elpusztíthatatlant keres, s ezt az Internetben, az örökkévalóságra való gyakorlati lehetőségben találja meg. A kéziratról Korim is azt gondolja, „örült írta az egészet”. De őt is bolondnak tartják mindazok, akiknek a maga exodusát és a kézirat tartalmát elmondja. Korim hallgatói – az őt kirabolni akaró pesti gyerekek, a stewardess, a new yorki tolmács és barátja, Szabó Gyuri, a svájci vonaton ülő nő, a schaffhauseni magyar teremőr – a regényolvasóhoz hasonlóan válnak egyre bizonytalanabbá, hiszen Korim története szinte szétszálazhatatlanul összefonódik a kézirat történetével. Így a szövegtestben nem válik szét a két réteg. A kézirat önállóan nem létezik, de valójában Korim szövege is hiányzik, minthogy szavait mindig valamely más szereplő továbbítja. Az elbeszélő és a szereplők közötti határ elmosódása mindenképpen új regénypoétikát sejtet, amely szemben áll az első két regény auktorialisan uralt, stílusosan is egységes beszédmódjával. (*A Háború és háború* is homogén nyelvi, de az egyénítés stílusos eszközeinek már van némi szerepük.) Ugyanakkor Krasznahorkai monográfusának, Zsadányi Editnek tökéletesen igaza van abban, hogy általában mindegyik regényről elmondható: „a múltbeli történet elbeszélése történő elbeszéléssé alakul, a történet pedig utóéri az elbeszélést, narrációvá válik.” Ám nagy különbség – egészíthetjük ki Zsadányi Edit gondolatmenetét –, hogy a *Sátántangó*ban az elbeszélő a szereplők helyett beszél, a *Háború és háború*ban viszont a szereplők szólalnak meg az elbeszélő helyett. „A hallgatói szerepben állók egy másik helyzetben beszélőkké válnak.”

A célélvőségnek ellenálló történet látszólagos logikátlanságait persze hosszú lenne sorolni. Igaz, az Internetre küldéshez nem szükséges New York-ba utazni. A nem történeteszerű befogadás azonban megtalálja azt a metaforikus hálót, amelyben a New York mint modern Babel metaforának komoly létértelmező szerepe van. Hiszen az ezredvég „bábeli összefüggéseit” Korim csak itt értheti meg igazán (Tiranába mégsem küldheti őt a szerző): „az isten nélküli út ide vezet, a csodálatos, a lenyűgöző, a káprázatos emberhez, aki már csupán egyetlen dologra nem képes és nem is lesz soha, hogy uralja, amit megteremtett...” A kézirat mozaikjai az ehhez az állapothoz vezető út állomásait villantják föl. Ebben a történetben már végképp „nem egymás után következnek a dolgok”, „a történetben megszűnt az előrehaladó idő és ily módon megszűnt maga a történet is.” Csak a háború mint létmodell örök ismétlődése van. E meghatározó egzisztenciális állapot jellemzi a hat fejezetből álló kézirat különböző helyeken és különféle történelmi időben felbukkanó hőseit. Nem tudni, honnan jönnek, hová mennek. Hol itt, hol ott bukkannak föl, mint Darvasi könnyűmunkatványosai. Ahol

megjelennek, ott valami közelesen megváltozik, s e változást az ötödik figura, Mastemann mefisztoi alakja is előrejelzi. Ami ezt a sok-sok mozaikot, metaforikus helyet összekapcsolja, az az európai regényhagyományban oly jelentős utaztatási regények technikája. Az út, utazás azonban – *Az urgai fogolyhoz* hasonlóan – nem előrehaladás és megismerési kaland, hanem labirintus. Kréta, Köln, Velence, Vallum, Gibraltár és Róma helyszínein az európai civilizáció kiemelkedő teljesítményei szolgálnak háttérként. A béke, egy másféle világállapot megteremtésének lehetőségei mind. Mint a Vallum Hadrianum, melyet Hadrianus császár a Britannia római tartományt fenyegető skótokkal szemben épített. A békét, az isteni Hadrianust és rendíthetetlen Paxot jelképező sáncfal is jele annak, hogy milyen messzire jutott az ember. Márpedig a történelemben éppen e nagy teljesítmények kerülnek veszélybe – Krasznahorkai regényeiben ijesztő természeti jelenségek kíséretében. S itt most hosszasan értekezhetnénk arról a szövevényről, amely a *Háború és háború* az író korábbi munkáihoz fűzi, s amely alapján valóban úgy tűnik, mintha Krasznahorkai mindig ugyanazt a regényt írta. Mikrorealizmus és groteszk fantasztikum, banalitás és filozófiai igényű, minőségű gondolatiság keveredik e regényekben. Odorics Ferenc állapította meg, hogy a *Sátántangóban* „a narratív szintnek szintaktikailag a regényben alárendelődik a bölcséleti szint”, *Az ellenállás melankóliájában* viszont „a narratív szint rovására megnő a bölcséleti szint szerepe”. A *Háború és háború* mintha a narratív és a bölcséleti szint egyensúlyát valószínűsítaná meg. A történetmondás, mesélés itt nem egyszerűen az író udvariassága, eseményepika és bölcséleti próza egymást erősíti. Am esemény és gondolat eme termékeny feszültségében nem valami „történelmi vízió” valósul meg, mint Margócsy István gondolja. Hiszen az író az emberi egzisztencia mibenléte érdekli, az, hogy „mi értelme lehet annak, ami a kettő (a születés és a halál – O.S.) között van.”

Akire a szerző ezt a filozófiai kalandot bízta, meglehetősen talányos figura. Nem lehet véletlen, hogy már a *Sátántangóban* van egy Korim nevű mellékszereplő, aki az öngyilkos, debil kislányt biztatja „a vakság varázslatos állapotának” elérésére, s ily módon minden bizonnyal a kifelé vezető utat kereső Korim előképe. A *Megjött Ézsaiás*, valamint a *Háború és háború* Korimjának küldetése van. Mialatt számítógépbe írja és Internetre küldi a kéziratot, szédítő iramban zuhanni kezd „a megértés, hogy így fejezze ki a dolgot, a megértés végső terepe felé”. Amit a külső szemlélő örültségnek gondol (halála előtt Korim a büfés előtt jeruzsálemi papként emlegeti magát), annak mély értelme van a hős szerepvállalását illetően. Hiszen a fennkölt vallási-erkölcsi szónoklatairól ismert ószövetségi próféta is a legválságosabb korszakban élt. Korim történetében így a romlást és megszabadulást jövendőli *Ézsaiás könyve* sejjik föl, a főhős egyszerre emelkedett és nevetséges szerepében pedig valamiféle áldozatvállalást láthatunk. Korim leltárba veszi, hogy mi süllyedt el. A „számára legfelső fórumon” kíván beszámolni egy „végzetes korszakváltásról”: „ő lesz az, aki megmondja végre az égieknek, hogy idelent a jó fölött ugyanúgy eljárt az idő”. A jövő emberének hiszi magát, aki „már a jövőben él, abban a jövőben, ahonnan visszanezve teljességgel lehetetlen beszélni a veszteségről, mert beszélni már tulajdonképpen nem lehet semmiről...”

Eme ontológiai és nyelvi paththelyet érzékeltetésében is szorosan összetartozik a két regény. A *Megjött Ézsaiásnak* a *Háború és háború* hátsó borítóján megjelölt helye nemcsak játék, s messze nincs igazuk azoknak, akik a regényt bejelentő „előzetes híren”, levélen gúnyolódnak. „Kedves, magányos, fáradt, érzékeny olvasó, kérlek, csúsztasd be ezt a levelet abba tasakba, amit az 1999-es magyar könyvhétre megjelenő könyvben majd megtalálsz. Te tudod, miért.” – S az olvasó tényleg tudja. Hiszen a *Megjött Ézsaiásban* fogalmazódik meg, hogy a történelemként ismert káosz nem része a „teljes emberi univerzumnak”, az ember nem a történelemmel, hanem a költészettel (vagyis az irodalommal) nevezhető meg és írható le, a költészettel, amelyet még nem ural „az ész ellenállhatatlansága”. A kihívás lényege, hogy a nyelv, a szavak szétesése után hogyan lehet elmondani valamit. Eddig „a szavak a szótagok különálló kövületeire hasadtak szét”. Most homlokegyenest ellenkező folyamat indul: „ellenállhatatlan, keserű kényszer működött benne tovább, a kényszer, hogy a mennyei hatalmak felkutatásának három sorsverte napja után (Korim háromnapos részeg száguldozása után – O.S.) most már feltétlenül végigmondja, amit a hatalmak végre meglelt küldöttének öszerinte feltétlenül tudnia kell...”

A különféle elbeszélésmódok keverése, a nyelv teherbírásának kipróbálása épp ezen a ponton köti össze, s teszi nyelviileg is szétválaszthatatlanná Korim és a négy, illetve öt angyal történetét. Mert amit Korim a kézirat nyelvről elmond, az az ő tragikomikus bukdácsolását, útbejárását különféle szereplői nézőpontokból előadó szövegrészre is érvényes. Ugyanakkor a Korim-történetet ismertető mondatok bölcséleti igénye átjárást biztosít a kézirat filozofikus állításaihoz. A nyelvi megformáltság artiztikusságát ugyan megtöri néhány hangsúlyosan köznapi, durva megnyilatkozás, a tolmács trágár szavakat halmozó dühkitörése azonban a ritka kontrapunktikus helyek közé tartozik. A nyolc részből álló regény 167 számozott fejezetében a metafizikus beszédmódnak ugyanazok az óriásmondattal hömpölyögnek. Minden fejezet egyetlen többszörösen összetett mondat, melyben a leírás, a bölcselkedés a narratív szinttel egyenrangú. Olykor zsúfoltnak, túlrtnak tűnik ez a prózanyelv, s nemcsak az elmélkedő részek miatt. Mind a szerzőnek, mind Korimnak és a kézirat alkotójának a szó az egyetlen eszköze, s a kifejezésért való küzdelem, a felfokozott kifejezésvágy hatalmas terheket rak a nyelvi eszközökre. Mintha a felgyülemlett gondolatok, látványok, megsejtett igazságok, fölismerések, létösszegző kijelentések szétfeszítenék a logikai szerkezetre épített mondatot. Az író szavakat és tagmondatokat halmazó szenvedélye mintha szuggerálni akarná olvasóját: mintha egyetlen irányba terelné a befogadó figyelmét. Közben persze mindenkit (a Krasznahorkai nevű szerzőt, Korimot, a kéziratot író valamelyik Wlassichot) kinezza a kétely, sikerül-e szavakba foglalni a burjánzó látványt és gondolatot. Nem a külső valóság fölidézéséről van szó, hanem Atlantisz elsüllyedt világának, egy letűnő világnak a megőrzéséről. Olyan ez a kézirat – mondja egy helyen Korim – „mintha az édenkertről szólna... mintha nem közölni szeretne valamit, hanem vissza akarná vezetni önmagát a paradicsomba, mivel nemcsak megemlíti, szóba hozza, kijelenti azt a szépséget, de hosszán el is időz benne, azaz meg is teremti a maga különleges módján...”

A szöveg teremtett világába való menekülésnek, rejtőzésnek vagyunk tanúi. Korim megállapítja, hogy „a kéziratot csupán egy dolog érdekli igazán: az *örületig körbeírt valóság*, a tébolyult részletezésekkel, a mániákus ismétlésekkel megidézett helyzet *belekarcolása* a képzeletbe... mintha a szerző nem tollal és szavakkal írta, egyszerűen, hanem körömmel vájta bele abba a papírba és abba a képzeletbe a dolgot, számtalan részletezés és ismétlés és elmélyítés nehezíti az olvasást, miközben amit részletez, amit ismétlés és amit elmélyít, az örökre odaég az agyba... furcsa mód ez az ismétlődés és a többi, és a többi nem feszélyezi, nem idegesíti, nem unatja, hanem *elbűjtatja*...” (kiemelés tőlem – O.S.) A kéziratban Korim érthetetlen, utalásokból, jelzésekből, célzásokból összeállt beszámolókat lát. Olyan dolgok között kellene összefüggést találnia, amelyek között nincs. A metanarráció itt a *Háború és háború* egyik legfontosabb szövegformáló eljárására, a kauzalitás látványos hiányára irányítja a figyelmet. Korim számára az is kétséges, hogy végső soron mit is akar ez a kézirat, van-e egyáltalán valami ok. Persze nemcsak a kauzalitás, hanem a szukcesszivitás is hiányzik, kibontakozás és továbblépés helyett a kézirat többnyire csak újrameződik. „szóval ilyesféle apróságok mindenfelől, mondta Korim, de semmi olyan, amiből valami határozott, biztos kép kikerekedhetett volna, semmi a lényegről, semmi a fontosról...” Közben mindvégig a lényegről olvasunk, amelyben az az evidencia, hogy nincsenek evidenciák. (Noha gyakran találkozunk szentenciás, axiomatikus tömörségű kijelentésekkel, melyek a kimondás formája ellenére sem igazítanak el.)

A harmadik fejezet végén Korim úgy találja, hogy a kézirat váratlanul „meghököl” a történetben, teljesen összezavarja a lényeges és lényegtelen közötti határt, azaz feloldja és semmissé teszi...”, mert jönnek a látszólag jelentéktelen apróságok, mert „minden elhanyagolhatatlan”, még az is fontos, milyen szögben tűz be a napfény odakintről. Hosszán elidőzhetnénk a kézirat beszédmódjára

vonatkozó megállapításoknál, s talán még azon is medíthatunk, hogy mindegyik fejezet újabb variációja az elbeszélésnek. Ám ez több szempontból nem lehetséges. Elsőként azért, mert a kéziratról csak sokszoros szűrőn át szerzünk tudomást. Hogy valójában milyen, nem tudjuk. Másrészt az önreflexív részek alapján igazi váltás csak a harmadik fejezet után következik be. Innen ugyanis „már nem a kiválasztott tények és körülményeik korábról megismert s hihetetlenül aprólékos számbavétele” jellemző, minthogy „a leírás az ismétlésnek egy másik különleges alakzatával él, mégpedig úgy, hogy egy hihetetlenül élesen megrajzolt képet, a *picture*, újra és újra felidéz, s a képnek ezzel az állandó életben tartásával szinte beleégeti az agyba az egészet...’

Mindazonáltal kétségtelen tény, hogy a regény mozaikosságát nemcsak az összetört linearitás magyarázza, hanem az elbeszélő módszerek váltakozása. Nem is szólva a könyvjelzővel, a térképpel, az Internetre föltett *War and war* kézirattal és a *Megjött Ézsaiás* c. levélfüzettel megnyitott szövegdimenziókról, amelyek a végtelenségig folytatható puzzle elvére épülnek. Posztmodern prózára emlékeztető szövegszólamváltások sokaságával van dolgunk, s talán a modernség utáni bölcséleti kánont idézi a nyelv valóságot teremtő, nem a valóságra, a dolgokra, hanem a szavakra utaló kitüntetett szerepe is. Ám a nyelvben bujdosás ne tévesszen meg bennünket. Igaz, ott van a regényben, hogy a veszteségről már nem lehet beszélni. E fölismerés azonban láthatóan senkit sem elégít ki. A semmivel szemben mégis valami születik, mely minél rafináltabb körmondatokban kap formát, annál többet érzékeltet abból, ami sajnálatos módon eltűnőben van, vagy talán már el is tűnt. A *Háború és háború* az értékek pusztulásáról beszél, s a modalitás tragikus színezete, melankóliája semmiképpen sem társítható bizonyos újabb irányok tétnélküliségéhez, a veszteséget nem veszteségként megélt szemléletéhez.